REPRINT FROM THE PANDIT

श्रीः

तत्त्वबिन्दुः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृतः
शाब्दबोधकारणावधारणपरः

काशिकराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालायाम्
साहित्यशास्त्राध्यापकेन महामहोपाध्याय-
[illegible]

विषमस्थलटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं संशोधितः

काश्याम्

ई० जे० लाजरसकंपन्याख्येन मेडिकलहालनाम्नि
मुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

सं. १९५१ वै. व. ७ भौमे

Price 6 as. [illegible] pies.] [मूल्यम् ।=)॥

श्रीः

तत्त्वबिन्दुः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृतः
शाब्दबोधकारणावधारणपरः

काशिकराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालायाम्
साहित्यशास्त्राध्यापकेन महामहोपाध्याय-
श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

विषमस्थलटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं संशोधितः

काश्याम्
ई॰ जे॰ लाजरसकंपन्याख्येन मेडिकलहालनाम्नि
मुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं॰ १९४६ वै॰ व॰ ७ भौमे

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबिन्दोर्भूमिका ।

अथैष प्रकाश्यते तत्त्वबिन्दुर्नाम प्रबन्धः शास्त्ररसिकानां प्रमोदमाधातुम् । अस्य निर्माता किल सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभः श्रीवाचस्पतिमिश्रो यः प्राग्भवे शाङ्करब्रह्मसूत्रव्याख्यानप्रवृत्तोऽन्तरायतिरस्कृते तत्र महत्यनितरसंपादनीये निजावतारकार्ये भगवता श्रीशङ्कराचार्यपूज्यपादेन वाचस्पतिनाम्ना ऽवतीर्य संपादयितास्यभीप्सितमाकल्पं च सा टीका भुवमलंकुर्यादिति वरेणान्वगृह्यतेति वर्णयन्ति स्म शङ्करदिग्विजये माधवाचार्याः ।

अविसंवादितया नु भगवदादेशस्य षट्त्रिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे १९३६ वैक्रमाब्दे काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालामलंकरिष्णुभिर्निखिलदर्शननदीष्णैर्मदीयगुरुवरश्रीदेवालशास्त्रिचरणैर्मुद्रयित्वा प्रचारिता भामतीनाम्नी शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यटीका । अस्यामेव शेषे यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिरिति पद्यं ग्रथितवता ऽन्तरा च तत्रावधारितेषु सिद्धान्तेषु विस्तरेण व्यवस्थापनमेतेष्वेव निबन्धेषु प्रतिज्ञातवता ग्रन्थकारेण चिरादेतदालोचनोत्कलिकाऽऽकुला अभाविषत परीक्षणविचक्षणाः । तेष्वयमेकस्यैव विषयस्य व्यवस्थापको निबन्धः ।

स्फोटे ऽथ वाक्यचरमाक्षरसर्ववर्ण-
वल्योः पदेषु च निरस्य पथा नवेन ।
संस्मारितेष्विह हि वस्तुषु सुप्तिङन्तैः
शाब्दप्रमाजनकता निरधारि मिश्रैः ॥

एतत्सिद्धान्तव्यवस्थापनं च मन्ये निगूढाभिसंधिना तटस्थेनेव वस्तुस्वभावप्रतिपादनमुखेन वेदान्तपरमसिद्धान्तमुपपन्नं

कर्तुकामेन ग्रन्थकर्त्रा कृतम् । तथा हि । तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थधियोर्गुरूपदेशशिष्यानुभवरूपयोश्चिरमुपदिष्टप्रकारेणावर्त्यमानयोरविद्यावरणनिरसनद्वारेण साक्षात्कारहेतुत्वमिति ह्यद्वैतवादिनां मुख्यतमः सिद्धान्तः । तस्य च चरमज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं शाब्दत्वं च दशमस्त्वमसीत्यादाविवेति न तिरोहितं चय्यन्तचिन्तकानाम् । अत एव यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतिभ्यां ब्रह्मणः साक्षात्काररूपत्वमुपनिषन्मात्रगम्यत्वं च निरणायि । वस्तुतन्त्रत्वे एव च ज्ञानस्य प्रमात्वमिति समन्वयसूत्रे भाष्यकारः । योषा वाव गौतमाग्निः सिंहो माणवक इत्यादिवैदिकलौकिकवाक्यैः समानविभक्तिकपदद्वयसमभिव्याहारबलेन जायमानाऽपि तदर्थयोरभेदान्वयधीः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यत्वेन वस्तुतोऽभेदाभावेन पुरुषतन्त्रतया क्रियारूपैव न तु ज्ञानम् । शुक्ले पटे तदभेदधीस्तु वस्तुमात्रनिबन्धना न व्यत्यासं सहत इति क्रियालक्षणविरहाज् ज्ञानम् । तथैव प्रकृते वस्तुमात्रप्रभवत्वे सत्येव जीवब्रह्माभेदधियो ज्ञानत्वमारोपात्मकत्वे तु क्रियैव सेति । तथा च साक्षात्कारत्वेनेष्टायाश्चरमवृत्तेर्वस्तुनिबन्धनत्वमवश्यमाश्रयणीयम् । अङ्गीकृतं च परैरपि प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वम् । तेन प्रमामात्रं प्रति विषयस्य कयाचिदपि प्रणाड्योपस्थितस्य कारणत्वस्वीकारे बाधकाभावः । न चैवमतीतानागतयोः प्रमाऽव्यवहितप्राक्कालिकस्थितिविधुरतया तद्विषयकानुमितिशाब्दधियोरप्रमात्वमापादनीयम् । प्रमां प्रति बौद्धपदार्थानामेव कारणत्वाङ्गीकारेण सत्कार्यवादाङ्गीकारेण वा वस्तुनः प्रमाप्राक्कालिकतायाः सूपपादत्वात् । प्रकृतसाक्षात्कारशाब्दकारणतायां अपि बुद्धिपरिकल्पिते सविशेषणवाभ्युपगमेन तस्यालीकत्वप्रसक्तेरिष्टापत्तिग्रस्तत्वात् । अत एव निर्विशेषमुपक्रम्य श्रुतिः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इति । लौकिकप्रमात्वं तु व्यवहारदशायामबाध्यविषयत्वरूपमुभयत्रा-

पि तुल्यमित्यलमप्रस्तुतविचारप्रयासेन । एवं स्थिते उपनिषदेकगम्यत्वाद् निर्विशेषस्य प्रकृतमहावाक्यघटकपदवृत्त्योपस्थितिरावश्यकी सा च समभिव्याहृतपदान्तरार्थेन सहान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानसापेक्षेति भवति जघन्यवृत्त्याश्रयणसाहाय्यसमर्पणमुखेन वाक्यस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वं चरमधियो विशेषपरित्यागेन प्रागनधिगतविषयकतया प्रमात्वं चेति चतुरस्रम् । निर्विशेषत्वादेव च परमपुरुषार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयानवकाशः । तत्प्रतिपादकत्वं च श्रुतिशिरसां संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थतेत्यभिदधत्याचार्याः । सम्यक्त्वं चाचोक्तदिशा प्रागनधिगतनिर्विशेषप्रमात्वरूपम् । यदि पुनरन्वितएव पदानां शक्तिः स्यान्न स्यात्तदा प्रकृते कयापि विधया वेदान्तानां निर्विशेषावगमसाधनत्वं प्रमाणान्तरगम्यत्वं तु निर्विशेषस्य सुदूरपराहतमिति महदनिष्टमापद्येत । अतः प्राधान्येनात्र वृत्तिकारमतानुयायी प्रतिपक्ष एव शिक्षणीयो यः क्रियाशेषत्वं ब्रह्मणो विब्रुवन्नाकुलीकरोति चेतांसि ब्रह्मनिष्ठानाम् । जैमिनिसूत्रे भाष्यकारो वार्त्तिककारश्च नात्र प्रतिकूल इति तयोरेवात्र प्रबन्धे प्राधान्येन प्रमाणभावावलम्बनम् । अत एवौत्पत्तिकसूत्रे जै. सू. अ १ पा. १ सू. ५ भाष्यकारो वेदान्तवाक्यानि आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच स एष नेति नेत्यात्मेति होवाचेति निर्विशेषप्रतिपादकान्येवात्मस्वरूपनिरूपणावसर उदाजहार । वार्त्तिककारश्च इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेनेत्युपसंजहार । स्फोटवादिनश्चरमवर्णे वाक्यघटकसकलवर्णसमुदाये च शाब्दधीहेतुत्ववादिनश्च निराकरणं तु ब्रह्मसूत्रे अ. १ पा. ३ सू. २८ देवादीनां शब्दप्रभवत्वप्रतिपादनावसरे पूर्वपक्षे स्फोटं निवेशितवता वर्णा एव तु पदमिति भगवानुपवर्ष इति वर्णानां शाब्दहेतुत्वमन्यमतत्वेन वदताऽपि नाम प्रत्यु-

क्षारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया सा सामान्येषु संचारयितव्येत्यनास्थामाविष्कुर्वता भाष्यकारेण सूचितामरुचिं व्युत्पादयितुमिति तत्रैव भामत्यां दिङ्मात्रमिह दर्शितं विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दाववगन्तव्य इत्यभिधानैदंपर्यपर्यालोचनया पर्यवस्यतीति विचारकुशला विदांकुर्वन्तु ।

तदेवमतिनिगूढाशयस्य प्रौढेः परां काष्ठामारूढस्यास्य प्रबन्धरत्नस्य मुद्रणे काशीराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैर्नानाविधदर्शननिष्णातधिषणैः श्रीमदार्थरवेनिससाहिबमहोदयैरादिष्टो ऽहं पाठशालापुस्तकालयस्थं देवाक्षरलिखितं पुस्तकद्वयं वङ्गाक्षरलिखितं च शुद्धतममेकं पुस्तकमिति त्रीणि पुस्तकानि समालम्ब्य प्रवृत्तः पर्यालोच्य बहुच क्लिष्टतां विषमस्थलानि संक्षिप्तया टिप्पण्या विशदयन् निवेशयँश्चाधः पाठभेदान् समापयं प्रस्तुतं कार्यम् । भृशमन्वगृह्ये च निखिलं सटिप्पणीकममुं मुद्रिताद्यपत्रं निध्याय महान्तं श्रममङ्गीकृतवद्भिः पाठशालायां प्रधानपण्डितैः श्रीकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यमहाशयैः । अथापीदृशे दुर्घटे कार्ये मादृशाल्पज्ञजनसुलभेन मतिदोषेण जनितानि स्खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणवरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं यतेय द्वितीयसंस्करणे निर्दोषतासंपादनाय । क्षन्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियः सीसकाक्षरयोजकदोषेण मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति निश्चिन्वन् विरमामि निरर्थकाद्विस्तरादिति । शुभम् ।

फा० व० २ रवौ
सं० १६४८
१४ । २ । ६२

महामहोपाध्यायो मानवल्ल्युपाख्यो
गङ्गाधरशास्त्री ।

तत्त्वबिन्दुः ।

अहये बुध्न्याय नमो ब्रध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये ।
आर्यायै भारत्यै नमो नमश्चास्तु विष्टरश्रवसे * ॥ १ ॥

इह खलु पदकदम्बश्रवणसमनन्तरमविवादं विदितपदतदर्थसङ्गतीनामनधिगतार्थगोचरा धीरुदयमासादयति पुंसाम् । तस्या निमित्तं प्रति विवदन्ते वादिनः ।

केचिदाहुरनवयवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीकवर्णपदविभागमस्या निमित्तमिति † ।

पारमार्थिकपूर्वपूर्ववर्णपदपदार्थानुभवजनितसंस्कारसहितान्त्यवर्णविज्ञानमित्येके ‡ ।

---

* अहये बुध्न्याय शिवाय । अष्टमूर्तिरहिर्बुध्न्य इति कोशः । नामान्तराण्यनुपादायैतस्यैवोपादानं तु अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । साहि श्रीरमृता सताम् । तैत्तिरीयब्राह्मणे अ· १ प्र· २ खं २६ मन्त्र २ इति मन्त्रानुसंधापनेन शिवस्य वेदत्रयगोप्तृत्वद्योतनायास्य मन्त्रस्य शाबरभाष्ये अ·२ पा· १ सू· ३५ उदाहृतत्वेन ऋक्त्वादिज्ञानोपयुक्तैक वाक्यत्वलक्षणे सू· ४६ बहुत्वात्पदार्थानामिति शाबरभाष्योक्तेरन्विते पदानां न शक्तिरिति व्यवस्थापयिष्यमाणसिद्धान्तस्य भाष्यकाराभिमतत्वस्फोरणाय चेति बोध्यम् । तथैवोपसंहरिष्यति । ब्रध्नः सूर्यः भास्कराहस्करब्रध्नेति कोशः । आर्यायै भारत्यै सरस्वत्यभिन्नायै गौर्यै । ग्रन्थारम्भे सरस्वतीनमनस्यौचित्यात्पञ्चायतने गौर्या एव शास्त्रेषूपदेशात्तथोक्तिः । सरस्वतीगौर्योरभेदश्च देवीमाहात्म्योत्तमचरिते स्पष्टः । आर्या दाक्षायणी चैवेति कोशः । विष्टरश्रवसे विष्णवे । वैकुण्ठो विष्टरश्रवा इति कोशः । अनेनादित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरमिति स्मार्तैरवश्योपास्यदेवतापञ्चकनमस्काररूपं मङ्गलमनुष्ठितं भवति ।

† वैयाकरणाः । तथा च वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो· ७३ पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति । काण्डे २ श्लो· २३४ शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यत इति । उपपादयिष्यते चेदमग्रे । एवं मतान्तराण्यपि ।

‡ नैयायिकाः । वात्स्यायनभाष्ये अ· ३ आ· २ सू· ६२ वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावत् श्रवणं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिसंधत्ते प्रतिसंधाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसं-

प्रत्येकवर्णपदपदार्थानुभवभावितभावनानिचयजन्म*लब्धजन्मस्मृतदर्पणारूढा वर्णमालेत्यन्ये† ।

पदान्येवाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यपरे‡ ।

पदैरेव समभिव्याहारवद्भिरभिहिताः स्वार्था आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिसध्रीचीना वाक्यार्थधीहेतव इत्याचार्याः§ । तत्र ।

मीयमानपरित्यागो बाधके नासति स्फुटे ।
दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपरिकल्पना ॥

स खल्वयमेको वाक्यात्मा वाक्यार्थधीहेतुरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्यते अर्थधीभेदाद्वा ऽन्यथा ऽनुपपद्यमानात् ।

अनुभवो ऽपि च वाक्यात्मानमेकमवयविनमनेकपदवर्णव्यासङ्गिनमङ्गप्रत्यङ्गवर्तिनमिव देवदत्तमनुभवेत् प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागं वा ।

वर्णाः पदानि चास्यावयवाः सत्तामात्रेणानुभूयमानतया वा भवेयुः ।

न तावत्पूर्वकल्पः । अवयविन्यूनपरिमाणत्वादवयवानां परममहतां च वर्णानां तदनुपपत्तेः । गगनगुणत्वे वा ऽद्रव्यतया समवायिकारणत्वाभावेनावयवभावानवकल्पनात् ।

वायवीयावयवारब्धवर्णवादिना||मप्याशुतरविनाशशीलतया वर्णा-

धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति संबद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यत इति । सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डे च प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः—तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् इति । एवं पदवाक्यरत्नाकरादिष्वपि ।

* जन्मेति पदमधिकमपि पुस्तकत्रये सत्त्वात्स्थापितम् ।

† उपवर्षप्रभृतयो मीमांसकाः । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ २८ वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः इति । शाबरभाष्येऽपि अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ अथ गौरित्यत्र कः शब्दः गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इति । योगभाष्ये व्यासदेवोऽपि पा॰ ३ सू॰ १७ गकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति ।

‡ अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः ।

§ भाट्टाः शबरस्वामिप्रभृतयश्च । तन्त्रवार्तिके अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ४६ पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते इति । शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २५ पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्तीति ।

|| वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो॰ १०६ लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

नां परस्परमसहभुवामसंबद्धानामवयव्यारम्भासम्भवात् । नो खल्वेते क्रमभाविनो ऽवयविनं वा तदसमवायिकारणं वा व्यतिषङ्गं* बिभ्रति । अबिभ्राणाश्च कथमवयवा व्यतिषक्ता वा । एकद्रव्यस्य च कार्यद्रव्यस्यानुपपत्तेर्द्रव्यविनाशकारणद्वयाभावेन कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात्† । असहभावित्वादेवानुभूयमानतया ऽप्यवयवभावः परास्तो वेदितव्यः । आशुतरविनाशित्वेनानुभवानां तत्कर्मतया ऽपि तथात्वेन‡ सहभावाभावात् ।

स्यादेतदनवयवमेव वाक्यं वाक्यार्थस्य च वाचकम् । न च वर्णा एवानूभूयन्ते न तु तदतिरिच्यमानशरीरमपि वस्त्विति वाच्यम् । पदमिति वाक्यमिति चानुसंहारबुद्धा§वभिन्नस्य वस्तुन उपारोहात् । न खल्वियं बुद्धिरभिन्नवस्तुनिर्भासा परस्परव्यतिरिच्यमानात्मनो वर्णानेव गोचरयितुमर्हति । एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायात् । न च वर्णात्मनस्तत्समवायिनो वाक्यस्य कुतस्तदुपरागवती प्रख्येति वाच्यम् । तदतिरिच्यमानमूर्त्तीनां परमार्थसतां वर्णानामभावात् । तदेव‖ हि सर्वजनीनमानसप्रत्यक्षप्रवेदनीयप्रयत्नभेदभिन्ननानाध्वनिप्रत्येकव्यञ्जनीयं तत्त्वं¶ ध्वनयस्तु तुल्यस्थानकरणलब्धजन्मतया परस्परविसदृशतत्तत्पदवाक्यव्य-

---

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते । तस्य कारणसामर्थ्याद्वेगप्रचयधर्मिणः । संनिपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तय इति ।

* व्यतिषङ्गो ऽसमवायिकारणीभूतः संयोगः ।

† अवयवद्वयानारब्धस्य परमाणुगगनादेर्द्रव्यस्य कार्यताया अनङ्गीकारात् । द्रव्यनाशस्यासमवायिकारणनाशजन्यत्वनियमाद् द्रव्योत्पत्तावसमवायिकारणसंयोगस्यापेक्षितत्वेन चाद्यहेतुना ऽलीकत्वरूपकृतकत्वस्य द्वितीयहेतुना नित्यत्वस्य चेति विरुद्धयोर्द्वयोरापत्तेरित्यर्थः ।

‡ अनुभवकर्मत्वे ऽपि आशुतरविनाशित्वेनैककालिकत्वाभावोऽसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वानुपपत्तेः ।

§ साहित्यावगाहिज्ञाने ।

‖ वाक्यमेव ।

¶ मानसज्ञानविषयप्रयत्नभेदेन जनितैर्भिन्नैर्नानाध्वनिभिः प्रत्येकमभिव्यङ्ग्यं स्फोटरूपं परमार्थसदित्यर्थः । तथा च वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो॰ ७८ शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्व्यक्तिभेदे तु वैकृताः । ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते । श्लो॰ ८९ प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णा वाक्यपदेषु ये । तेषामत्यन्तभेदे ऽपि संकीर्णा इव शक्तयः इति ।

ञ्जकानेकविधध्वनिसादृश्येनान्योन्यविसदृशतत्तत्पदवाक्यसादृश्यापादयन्तः* सादृश्यापधानभेदा† देकमप्यनवयवमपि नानावर्णात्मेव सावयवमिव चाभासयन्ति मुखमिव मणिकृपाणदर्पणादयो नियतस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानमनुपप्लवमेकमनेकमिवानेकस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपप्लव‡मिवादर्शयन्ति । न च प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वे ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेर्वाक्यस्य प्रतीतेरुत्पत्तेस्तन्मात्रनिबन्धनत्वाच्चार्थप्रत्ययोत्पादस्य द्वितीयादीनामानर्थक्यं ध्वनीनामिति युक्तम् । व्यञ्जयन्तो ऽपि हि प्रत्येकमिमे ध्वनयो न द्रागित्येव स्फुटतरं स्फोटात्मानमवभासयितुमीशते ऽपि त्वारूपमवभासयन्ति§ पूर्वपूर्वाभिव्यक्तिजनितसंस्कारसचिवोत्तराभिव्यक्तिक्रमेण त्वन्त्यो ध्वनिः स्फुटतरविनिविष्टस्फोटविम्बज्ञानमाधत्त इति न वैयर्थ्यं द्वितीयादिध्वनीनाम् । नापि पूर्वेषां तदभावे तदभिव्यक्तिजनितसंस्काराभावेनान्त्यस्य ध्वनेरसहायतया व्यक्तावभासवाक्यधीहेतुभावाभावात् । तद्यथा रत्नपरीक्षिणः पुनः पुना रत्नस्वरूपं वीक्षमाणस्य रत्नदर्शनानि प्रत्येकं रत्नस्वरूपमवगाहमानान्यपि न सहसैव समानासमानजातीयव्यावृत्तं रत्नतत्त्वमवभासयन्ति किं तु पञ्चपदर्श-

---

* परस्परं विसदृशानामपि तेषां तेषां पदानां वाक्यानां वा व्यञ्जका ये ऽनेकविधा ध्वनयस्तेषां तुल्यस्थानकरणजत्वेन सादृश्यात्तदभिव्यञ्जनीयपदवाक्ययोरभेदेन भिन्नयोरपि सादृश्यप्रयोजका इत्यर्थः । अर्थभेदाच्छब्दभेदस्य नित्यस्फोटवादिनः शब्दार्थतादात्म्यवादिनश्चेष्टतया हर्यादिपदेषु श्वेतो धावतीत्यादिकेषु च द्व्यर्थकेषु पदेषु वाक्येषु चाभिव्यञ्जकध्वनिसादृश्यमूल एव तथा व्यवहार इति भावः ।

† हकाराद्यभिव्यङ्ग्यत्वेनैव सादृश्यस्य निरूपणीयतया हकारादिवैशिष्ट्यज्ञाने नानाध्वनिविषयकतया तद्गतनानात्वस्यापि प्रतिभासात् स्फोटस्य नानात्वसावयवत्वयोः प्रतिभास इति भावः ।

‡ अनेके स्थानं वर्णः परिमाणं संस्थानभेदः उपप्लवश्च यस्य तम् । मुखस्यैकत्वे ऽपि दर्पणाद्याधारभेदाद् यथा सामीप्यदूरस्थत्वादिस्थानस्य मालिन्यादेर्वर्णस्याल्पत्वमहत्त्वपरिमाणस्य वक्रत्ववर्तुलत्वादेः संस्थानभेदस्यावयवसंनिवेशविशेषरूपस्य दर्पणादिनाशेन नाशस्य चारोपस्तथा स्फोटेपीति ।

§ ईषद्रूपमस्फुटमिति यावत् । तथा च शास्त्रदीपिकायाम् । न कश्चिदपि नादो ऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति किं तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते प्रथममस्फुटावभासितः सन् पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटो भवतीति । अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ प॰ ७१ ।

न्नजनितभावनासचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति स्वतत्त्वम्। न च वर्णावभासा मिथ्याप्रत्ययास्तत्संस्कारा वा कथं व्यक्ततया परिच्छित्तिहेतव इति सांप्रतम्। आराद्वनस्पतौ हरितप्रवाहस्य* व्यक्ततरं वनस्पतितत्त्वप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात्। वर्णाच्च समारोपितदीर्घत्वादिधर्मभाजः पारमार्थिकार्थधीभेदोपलम्भात्। तथा हि लौकिका नग इति गिरिमपदिशन्ति नाग इति हस्तिनम्। अजिनमिति चर्म अजीनमिति ज्यानिविहीनम्। शुन इति कर्मभूतान्सारमेयान् शून इति तु वृद्धिमापन्नम्। न चैते भ्रान्तयः व्यवहाराविसंवादात्।

यस्तु स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मारः† सर्वजनीनमपि पदमिति वाक्यमिति चैकविषयमनुभवमपजानीते स इत्थं शिक्षयितव्यः वत्स वेत्सि तावच्छब्दादर्थधीरुदयत‡ इति सेयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभवमन्तरेण नोदेतुमर्हति नो खल्विमां विधातुमुत्सहन्ते वर्णाः विकल्पासहत्वात्। ते हीमां प्रत्येकं वा विदधीरन् नागदन्तादय शिक्यावलम्बनं मिलिता वा ग्रावाण इव पिठरधारणम्। न तावत्प्रत्येकमनुपलम्भविरोधात्। वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च। नापि मिलिताः तथाभावाभावात्। तथा हि। वास्तवो वा समूह एतेषामाश्रीयते अनुभवोपाधिको वा। तत्र सर्वेषामेव वर्णानां नित्यतया विभुतया च वास्तवी सङ्गतिरतिप्रसङ्गिनी केषां चिदेव पदवाक्यभावं नापादयितुमर्हति। अनुभूयमानानां त्वनुभवानुसारिणी तत्पर्यायेण पर्यायवती न समूहभाग्भवति। न खल्वेकदेशकालानवच्छिन्नाः समूहवन्तो भवन्ति भावाः अतिप्रसङ्गात्।

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायको ऽर्थस्य§ तेन तथैव एकानुभवकल्पनेति चेद् न। विचारासहत्वात्। को नु ख-

---

* दूरस्थवृक्षे हरिततृणसमूहज्ञानधारायाः इत्यर्थः।

† स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहोपस्मार इति ३· पुस्तके पाठः।

‡ उदीयत इति ३ पु· पा·।

§ तथा च वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो· ८५ नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह। आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दो ऽवधार्यत इति।

त्वयं संस्कारो* ऽभिमत आयुष्मतः किं स्मृतिबीजमन्यो वा प्रोक्षणादिभ्य इव व्रीह्यादेः । न तावदन्त्यः । न ह्यसावसहभुवां वर्णानां जन्य एकः संभवति उक्तादेव प्रकारात् । वर्णैर्यथास्वं क्रमविशेषशालिभिरन्ये ऽन्ये जन्यन्ते संस्काराः तेषां च स्थेम्ना संभवत्यन्त्यवर्णसाचिव्यमभिधेयप्रत्ययजननायेति चेद् अहो बतास्य स्वपक्षदृष्टिपक्षपातः† यद् बहुतरादृष्टसंभारकल्पनाक्लेशमपि न चेतयते संस्कार एव तावदनुपलब्धपूर्वस्तस्य च नानात्वमिति । आग्नेयादिवत्कल्पनागौरवं न कल्पकगर्हिततां‡ मावहतीति चेद् न इहान्यथासिद्धेः । आग्नेयादयो हि विशरारवो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति चिरभाविने फलाय विहिताः समिदादयश्च प्रोक्षणादयश्च तदङ्गान्यसहभावीनि इति बहूपूर्वकल्पनां विना नोपपद्यन्तइति नासौ प्रमाणमार्गागतो दोषमावहति । इह पुनरेकगोचरानुभवमात्रादभिधेयप्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तेरप्रामाणिकानेककल्पना न दोषमावहतीत्यचतुरस्रम् ।

वासनापरनामा संस्कारः स्मृतिबीजमन्त्यवर्णसहकारी तस्य च स्मरणफलप्रसवोन्नीतसद्भावस्यार्थधीजन्मनि सहकारितामात्रं कल्पनीयम् तच्च गौरवमिति चेद् न । स्वभावविपर्यासानुपपत्तेः अदृष्टान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । तथा हि । यो यद्गोचरानुभवयोनिः संस्कारः स तत्रैव धियमाधत्तइति तस्य स्वभावः यद्यन्यस्मिन्नप्यादधीत किं चिदेवैकमनुभूय सर्वः सर्वमर्थं विजानीयात्§ । अपि च संस्कार इति च वासनेति च भावनेति च प्राचीनानुभवजनितमात्मनः सामर्थ्यभेदमेव स्मृतिज्ञानप्रसवहेतुमाचक्षते न चास्यैवा‖ र्थप्रत्ययप्रसवशक्तिः शक्या कल्पयितुम् । सा खल्वभिधेयधीप्रसवोन्नीतसद्भावा फलवत्यात्मन्येव युक्ता कल्पयितुं न पुनरतद्रूत्यामस्य स्मृतिजननशक्तौ¶ । यथा चेयं मानान्तरसिद्धैवमसावपि । न चात्मनि शक्तिक-

---

* अर्थसंस्कार इति ३ पु॰ पाठः । † स्वदृष्टिपक्षपात इति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ लोकगर्हिततामिति ३ पु॰ पा॰ ।

§ तथा च वर्णस्मरणमेव स्यान्न त्वर्थस्मरणमिति भावः ।

‖ संस्कारस्यैव शक्तिरूपत्वेन तत्र शक्त्यन्तरकल्पनानवकाशादिति भावः ।

¶ स्मृतिजननमिति २ पु॰ पा॰ । बोधरूपफलरहितायां शक्तौ संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वमनुपयोगात्कल्पयितुं न युक्तमित्यर्थः ।

ल्पनायां सत्यां तस्याश्चाशक्तायाः कार्यकरणाभावाच्छक्त्यन्तरकल्पना न तु स्मृतिप्रसवशक्ताविति सांप्रतम्। न हि कल्प्यमाना शक्तिः शक्त्यन्तरयुक्ता कल्प्यते तन्मात्रादेव फलसम्भवे शक्त्यन्तरकल्पनायामनवस्थापातात् स्मृतिप्रसवशक्तावपि च साम्यात्। यथा वा ऽदृष्टान्तरं मा नाम * कल्पनीयमिति तदेव† गौरवमापन्नम्।

स्मृतिसमारोहिणो वर्णा वाचकास्तच्च गौरवमिति चेन्न। क्रमाक्रमविपरीतक्रमाणां तत्राविशेषेणार्थधीसमुत्पादनप्रसङ्गात्। अथापि स्याद्यथास्वं वर्णानुभवैराहिताः संस्काराः संभूय निखिलवर्णविषयमेकमेव स्मरणं प्रसुवते तदुपारोहिणो वर्णा अव्यवधाना इत्यभिधेयधियमादधति। न चैकैकवर्णोपलब्धिप्रतिलब्धजन्मानः संस्काराः प्रतिवर्णगोचरास्तावतीरेव क्रमवतीः स्मृतीर्भावयितुमीशते तत्र तत्र निरपेक्षकारणभावोपलम्भात् ‡ न पुनरखिलवर्णगोचरं स्मरणमेकमिति रमणीयं तत्र तत्रानपेक्षाणां कारणत्वेपि मिलितानामप्यनेकगोचरैकविज्ञानजननदर्शनात्। तथा हि। यथा संस्कारश्चक्षुराद्यनपेक्षः स्मरणकारणं चक्षुरादयस्तन्निरपेक्षा आलोचनकारणम्। प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारसापेक्षाश्चक्षुरादयः। एवं तत्र तत्रोहनीयमिति न काचिददृष्टकल्पनेति तत्रास्ति §। क्रमाभिव्यक्तिभ्य इव यौगपद्यविपरीतक्रमाभिव्यक्तिभ्यो ऽपि अभिधेयप्रत्ययप्रसङ्गात्। न खल्वेकोपलब्धिवर्तिनामस्ति कश्चिद्विशेषो वर्णानां न हि वास्तवः क्रमो नित्यानां विभूनां च तेषाम्। उपलब्धिनिमित्तस्त्वाश्रीयते सा चेदेका कुतस्तर्हि क्रम एतेषाम्। न च प्राचीनप्रत्येकवर्णानुभवनिचयमनुवर्तनीयं परापरताप्रतिभासत इति|| सांप्रतम्। वर्णस्वरूपमात्रगोचरतया स्मृति-

* तथा चादृष्टान्तरं नानेति ३ पु· पा·।

† शक्तिरूपे संस्कारे शक्त्यन्तरकल्पनारूपम्।

‡ निरपेक्षाणां कारणत्वेऽपि भावोपलम्भादिति २ पु· पा·। संस्कारान्तरनैरपेक्ष्येण प्रत्येकं संस्काराणां कारणत्वेन स्मृतिरूपफलदर्शनादित्यर्थः।

§ तत्रास्तीति २ पु· पा·। तथा च सकलवर्णविषयकमेकं स्मरणं संभवतीति भावः। एतावत्पर्यन्तमाक्षेप उत्तरस्तु परिहारः।

|| पदज्ञाने वर्णपौर्वापर्यप्रतिभासादनुभवगतक्रमविषयकत्वं स्मृतावङ्गीकार्यमिति भावः।

रियं न तत्तदनुभवानपि गोचरयितुमर्हति तत्परापरतां तु प्रागेवेति युगपद्विपरीतक्रमाभिव्यक्तानां क्रमाभिव्यक्तेभ्यो विशेषाभावादेकोपलब्धौ सर्वेषामर्थप्रत्यायनप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसिद्धान्ताभ्यासव्यामोहमपहायाभ्युपेयता * मनुसंहारबुद्धिरेकपदवाक्यगोचरा । न चास्या गोचरइव प्रत्येकध्वनि† व्यञ्जनीयस्तदर्थोपि प्रतिवर्णव्यञ्जनीय इति सांप्रतम् । प्रथमादेव वर्णादभिधेयधीसमुत्पादादानर्थक्यं द्वितीयादीनामित्युक्तम् । न चैतत्पदेपि तुल्यं तस्यैव हि ‡ प्रत्यक्षस्य प्रतिध्वनिव्यञ्जनीयस्याभिव्यक्तितारतम्यं नानाध्वनिष्वायत्तत्त्वइति नानर्थक्यमुत्तरेषाम् । न चेयमप्रत्यक्षे ऽभिधेये विधा संभवति प्रत्यक्षगोचरो ह्यभिव्यक्तितारतम्यभाग्§ न मानान्तरगोचरः ‖ । स खलु गृह्यते वा न वा न पुनर्व्यक्तो ऽव्यक्तश्चेति ।

तदिदमसमञ्जसम् । तथा हि चक्षुषी निमील्य डिण्डिकमतरागं परित्यज्य निरूपयत्वत्रभवान्पूर्वबुद्धीरेकैकवर्णगोचरा उत्तरां च विशदपदवाक्यावगाहिनीं किमेता गादिबुद्धयो गकारादिमात्रनिर्भासा आहो स्विद् गकाराद्याकारं किंचिदेकमासु संप्लवते मुखमिव मणिकृपाण¶दर्पणादिषु भिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमेकमितरथा तत्र मुखमिति बुद्धिव्यपदेशावभिन्नवस्तुग्राहिणौ न स्याताम् । न संप्लवते चेद्गादय एव परस्परानात्मानः प्रकाशन्ते न पुनस्तदाकारं पदतत्त्वमेकं न जातु गजगवयहयरासभरुरवः परस्परव्यतिभिद्यमानमूर्तयो ऽवभासमाना रासभादिविवर्ता भवन्ति । संप्लवते चेद् अस्ति हि गकारादिषु भिन्नेषु अभिन्नवस्तुनिर्भासा शब्दःशब्द इति प्रख्या लौकिकपरीक्षकाणां तत्किं शब्दत्वमेव वाचकमभिधेयभेदानां तथा च तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेर्थाः सर्वशब्देभ्यः प्रतीयेरन् । न खलु

* अभ्युपेयतामिति ३ पु॰ पा॰ ।

† ध्वनिशब्दो नास्ति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ तस्य हीति ३ पु॰ पा॰ ।

§ भाग् मानान्तरगोचरः न खल्विति ३ पु॰ पा॰ ।

‖ प्रत्यक्षगोचरो ह्यभिव्यक्तितारतम्यभाग् न मानान्तरगो-रः स खल्विति ३ पु॰ पाठः श्लिष्टः । २ पु॰ भाग् मानान्तरगोचरः । न खल्विति पाठः ।

¶ मानकृपाणेति ३ पु॰ पा॰ ।

कारणानियमे कार्य्यनियमो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । गकाराद्याकारविवर्तभेदं शब्दत्व*मभिधेयभेदाभिधायकं तच्चातिप्रसङ्ग इति चेद् न । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गादीनामेवाभिधेयधीहेतुत्वात् । अन्यथा सत्त्वगुणत्वादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । अत्यल्पमिदम् अखिलमेव कार्यसामान्य†जातं सत्त्वसामान्यनिर्माणं प्रसज्येत । अपि च शब्दत्व चरमविज्ञानइव पूर्वेष्वपि विज्ञानेषु प्रथतइति नास्ति तिरोहितमिव किं चिदिति तेभ्यो ऽपि अर्थप्रत्ययप्रसङ्गः । एतेन वर्णत्वमपि परास्तमभिधेयधीहेतुभावेन वेदितव्यम् । तदिह कृतं कृतधियामप्रामाणिकेन शब्दत्वसामान्यनिराकरणप्रयासेन । न च शब्दत्वमेकं वस्तुसत्तद्बेदगकारादिनानात्वभाविकत्वविरोधि येन तद्भाविकत्वाय ‡ शब्दत्वमपाक्रियते । शाबलेयादिभेदव्यवस्थापनाय गोत्वादिनोपि सामान्यस्यापाकरणप्रसङ्गात् । शाबलेयादिभेदेषु गौर्गौरित्येकाकारावभासादशक्यापह्नवं तदिति चेद् न । इहापि समानत्वात् । न खल्वचि § व्यञ्जनेषु च शब्दः शब्द इत्येकनिर्भासः प्रकाशो नास्ति लौकिकपरीक्षकाणाम् । न चैष श्रोत्रग्रहणोपाधिः विना ऽपि शब्दत्वमेकमिति सांप्रतम् । तद्ग्रहणानामपि नानात्वेनैकप्रत्ययाधानासामर्थ्यात् । श्रोत्रग्राह्यत्वोपाधेश्चा॥त्यन्तपरोक्षतया तद्गृहीतिविरहे शब्दः शब्द इत्येकनिर्भासप्रकाशानुपपत्तेः । अगृहीतस्योपाधेरुपहितप्रत्ययाधानासामर्थ्यात् । न च गकारादिषु अनुस्यूतमश्वादिपदव्यावृत्तमेकैकवर्णावगाहिनीषु प्रख्यासु तिरोहितमिव प्रथते । कथं न प्रथते यदा विशदपदावगाहिनि गौरित्येकं पदमिति चरमे चेतसि पूर्वोपलब्धभागप्रतिसंधानमस्ति । न चास्यैते भागा इत्यायुष्मतैवोपपादितम् । अतस्तद्विवर्ताः । तथा च तदेव तेन तेनापरमार्थसता गकाराद्याकारेण प्रतिभासतइति प्रमाणमार्गागतम् ।

---

* भेदशब्दमिति २ पु॰ पा॰ । गकाराद्याकारैरारोपितैर्भिद्यमानः शब्दो यत्र तादृशं पदं वाक्यं वेति तस्यार्थः ।

† सामान्येति ३ पु॰ नास्ति ।

‡ गत्वादेर्वस्तुत्वसिद्धये ।

§ अच्चिति ३ पु॰ पा॰ ।

|| श्रोत्रस्य चेति ३ पु॰ पा॰ ।

तत्किमिदानीमनुसंहारबुद्धिप्रतिसंधानापेक्षाः प्राञ्चः प्रत्यया यथास्वं गकारादिष्वनुविद्धमेकमवभासयन्ति । ओमिति चेत् हन्त तत्र तत्र चरमविज्ञानसमये प्राचां प्रत्ययानामतिवृत्तत्वात्तत्काले* चरमस्य चेतसो ऽनागतत्वात् उपकरोति असतामसन्निति चैवमापतितम् । अपि च जन्ममात्रव्यापारत्वेन विज्ञानस्य जातस्य† जन्माभावेन विरम्य व्यापारायोगस्तद्विपरीतं चाभ्युपेतं स्यात्‡ । अनपेक्षाश्च § प्राञ्चः प्रत्ययाः स्तम्भकुम्भाम्भोरुहावगाहिनइवाभिन्नानुव्याधविरहिणः स्वानुभवाद्भासमाना न परस्परं स्वगोचरं भिन्दन्ति ‖ नाप्यनानुभविकः प्रत्ययेष्वेकानुव्याधः शक्यानुमानः नरविषाणवदनुपलब्धिविरोधात् । तथा च परस्परव्यावृत्तवर्णमात्रगोचरा अनुभूतयो भावनोपजननद्वारा नाना वैकं वा स्मृतिप्रत्ययं स्वगोचर एवादधते नान्यगोचरे नाप्यगोचरइति । अनुसंहारबुद्धिरपि ¶ परस्परव्यावृत्तवर्णरूपावगाहिनी न तु वर्णानुव्याधवदेकगोचरेत्यनुभवमार्गागतम् ।

कथं गौरित्येकं पदमित्येकपदावभासिनी धीरस्ति लौकिकपरीक्षकाणाम् । न चेयमनालम्बना नापि वर्णालम्बना तेषां नानात्वात् । नापि सेनावनादिवदौपाधिकी । उपाधिः खल्वेकविज्ञानविषयता वा भवेद् एकाभिधेयप्रत्ययहेतुता वा । न तावत्पूर्वः पक्षः । अप्रतीतोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् । स्वसंवेदनं संवेदनमनिच्छतामनुसंहारबुद्ध्या स्वरूपग्रह-

---

* आद्यवर्णज्ञानकाले । चरमनादाभिव्यञ्जनीयस्य स्फोटस्याद्यवर्णप्रत्यक्षकाले ऽसत्त्वादसत उपकार्यत्वं चरमवर्णकाले चाद्यानां नाशादसत उपकारकत्वं चापद्यत इत्यर्थः ।

† ज्ञातस्येति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ ज्ञानानामुत्पत्त्यैवार्थप्रकाशकत्वात्तृतीयक्षणे नाशाच्च प्रथमवर्णज्ञानस्यास्फुटपदत्वाभिव्यञ्जकत्वं चरमवर्णज्ञानसाचिव्येन तस्यैव स्फुटाभिव्यञ्जकत्वमिति न युक्तमिति भावः ।

§ अनपेक्षाः अनुसंहारबुद्धिप्रतिसंधाननिरपेक्षाः । समुदायबुद्ध्यसहकृता इति यावत् ।

‖ न भिन्दन्ति न व्यावर्तयन्ति । तथा च गोगवयगीतादिप्रत्ययेष्वाद्यप्रत्ययैरस्फुटत्वेनेष्टा अपि परस्परव्यावृत्तरूपगवादिपदस्फोटाभिव्यक्तयो ऽनुपपन्ना इति भावः ।

¶ समुदायात्मकपदस्वरूपज्ञानमपि ।

णा * तदेकत्वाग्रहात्तदुपाध्येकपदप्रतिभासानुपपत्तेः । उत्तरस्मिन्नपि पक्षे परस्पराश्रयप्रसक्तिर्दुर्वारा । न खल्वविदितपदरूपावधिरर्थमवैति । अवध्यन्तरपरिग्रहे तत्त्वेऽपि वर्णानां तदर्थभेदानध्यवसायात् † । तत्रार्थप्रतिपत्त्या पदरूपविशेषमुपकल्पयतो दुरुत्तरमितरेतराश्रयं प्रसज्येत । न चैकार्थसम्बन्धाख्यानमेकपदत्वमापादयति । वर्णानामनाश्रितपदरूपाणामप्रत्यायकत्वेनासम्बद्धानां सम्बद्धाख्यानानुपपत्तेः ‡ । सम्बन्धाख्यानात्तु पदभावे तदेवेतरेतराश्रयत्वमापद्यते । पदत्वाद्धि सम्बन्धित्वे सत्याख्यानमाख्यानाच्च पदत्वे सति सम्बन्धितेति । व्यवस्थितं हि वाचकत्वमाख्यायते । अपि च एकावभासस्य प्रत्ययस्योपाधिकत्वमिच्छतो न किं चिदेकं भवेत्सर्वत्रैव कथं चित्कस्य चिदुपाधेः सम्भवात् । तथा च नाना ऽपि न स्याद् एकसमाहारात्मकत्वान्नानात्वस्य ।

अत्र ब्रूमहे । न वयमेकावभासप्रत्ययमेकवस्तुव्यवस्थितौ प्रमाणयामः किं तु व्यपदेशमात्रं भवति हि करितुरगादिष्वश्वत्थ § चम्पकाशोकखदिरधवकिंशुकादिषु नानात्वे ऽपि कथं चिदेकमुपाधिमाश्रित्य सेना वनमिति व्यपदेशमात्रं लौकिकानाम् । न चैतावता सेना वनं वा करिचम्पकाद्यवयवसमवाय्येकमवयवि प्रसिध्यति । तथैव गकारादयो ऽपि पूर्वोपलब्धिविपरिवर्तिनो रूपादन्यूनानधिका एकस्यां स्मृतौ प्रथमानाः सत्यपि पदमिति व्यपदेशभेदे नैकानुव्याधवन्तो भवितुमर्हन्ति उपाधिविरहात् । एकानुव्याधमुपकल्पयति व्यपदेश इति चेद् न इतरेतराश्रयापत्तेः । एकानुव्याधवती हि प्रख्या तादृशव्यपदेशोत्पादिनी बुद्धिनिबन्धनत्वा‖द्व्यपदेशस्य । ततस्तु तामर्थयमानो व्यक्तमि-

* ज्ञानेन स्वस्याविषयीकरणात्तस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वाद् ज्ञाततालिङ्गानुमेयत्वाद्वेति भावः ।

† पदत्वमनपेक्ष्य समुदायत्वादिधर्मान्तरपुरस्कारेण पदज्ञाने ऽपि अर्थानां व्यावृत्तानामनुपस्थितेः । सामान्यतः पदत्वज्ञानेनार्थत्वेनार्थोपस्थितिः स्यादपीति भावः ।

‡ असंबन्धानां संबन्धाख्यानानुपपत्तेरिति ३ पु॰ पा॰ ।

§ अश्वत्थेति ३ पु॰ नास्ति ।

‖ बुद्धिनिमित्तत्वादिति ३ पु॰ पा॰ ।

तरेतराश्रयत्व*माविशति । न चात्रोपाधिविरहो ऽपि । अस्ति खल्वेकाभिधेयधीहेतुभाव†स्त्रयाणामपि वर्णानामेकस्मरणसमारोहिणां ग्रावणामिवैकपिठरधारणे यस्मात्पदमिति व्यपदेशः प्रभवति । न चैवमन्योन्याश्रयं न हि पदावधारणाधीनः सम्बन्धबोधः किं तु तदधीनं पदविज्ञानम् । कारकभेदावधायि‡ हि पदपदं पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या । तच्छब्दाश्च कार्य्यसम्बन्धबोधोपहितसीमानो§नासति तस्मिन्प्रवर्तितुमीशते । न च स्वरूपभेदस्तावतां तादृशां वर्णानां वर्णान्तरेभ्यस्तेभ्य एव वा ऽतावद्भ्यस्तावद्भ्यो वा ऽतादृशेभ्यो‖न्त्यविज्ञानोपारोहिणामर्थप्रत्ययात् प्राग् न प्रथते येन सम्बन्धिभेदाग्रहे सम्बन्धो न निरूप्येत । प्रकारान्तरवद्भ्यस्तु तेभ्यस्तेषामेव चरमविज्ञाननिवेशिनां विशेषमग्रे वक्ष्यामः ।

तथा सम्बन्धबोधनाख्यानमप्यमीषामीषत्करं समधिगतैकाभिधेयधीहेतुभावानां च तेषां पश्चात्पदमिति व्यपदेशो नानुपपन्नः । अपि चानंशस्य पदस्य वैशद्यावैशद्ये न युज्येते । सामान्यविशेषतत्त्वाभ्यामनुभूयमानता हि वैशद्यं सामान्यमात्रस्य तद्रूपमात्रस्य वा वेदनमवैशद्यं न च निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्यास्फुटं दर्शनमुपपद्यते । स खलूपलभ्यते नोपलभ्यते¶ । न ह्यस्य दृश्यमानस्यास्ति किं चिददृश्यमानम् । न चास्ति सम्भवः स एव* तेनैव तदैव दृश्यते न चेति । अत एव न समारोपः सर्वथा ऽननुभूते तदयोगात् । कथं चिदनुभवे† निरंशत्वानुपपत्तेरपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तस्मादनवयवमेवानुभूयते पदतत्त्वमिति रिक्तं वचः । अत

* इतरेतराश्रयमिति ३ पु॰ पा॰ । † हेत्वभाव इति ३ पु॰ प॰ ।

‡ कारकभेदाभिधायीति ३ पु॰ पा॰ । कारकविशेषाभिधायकम् ।

§ कार्येण यः संबन्धबोधः तेन प्रापिता पदभेदरूपा सीमा अवधिर्येषां तादृशा इत्यर्थः ।

‖ भिन्नानुपूर्वीकेभ्यः । अर्थज्ञाननैरपेक्ष्येणैव नदीदीनादिपदेषु स्वरूपभेदः प्रत्यक्षसिद्ध एवेति भावः ।

¶ न खलूपलभ्यते न वोपलभ्यतइति ३ पु॰ पा॰ । नोपलभ्यते वेति विकल्प्य वक्ष्यमाणं दूषणद्वयं योजनीयम् ।

* अत एवेति ३ पु॰ पा॰ ।

† एकदेशावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे ।

एव शब्दादर्थं* प्रतिपद्यामहइति सपिशाचवटेतिह्यवदनुपपद्यमानार्थवचनमनुभवाभावात् । अनुभव एव हि प्रमाणमार्गागतो लोकस्वत्वावलोकनात् † । न पुनः पुरुषप्रवादमात्रं मृषावादो ऽपि हि सम्भवति वटयक्षवत् । यदि त्ववश्योपपादनीयं ततो वरं शब्दशब्दोपलक्षितानां वर्णव्यक्तीनामेकस्मृतिसमारूढानामेकाभिधेयप्रत्ययोपजननलब्धसहभावानामभिन्नकारकावस्थापादिताभेदानामेकत्वादेकवचनमुपपन्नार्थं‡ गोशब्दादिति § । न च धवखदिरपलाशा वृक्ष इति लोके न दृश्यते इति दृश्यमानमेतदपह्नवमर्हति ‖ दर्शनादर्शनयोर्लोकसिद्धत्वेन तुल्यबलतया बाध्यबाधकभावाभावेन¶ विषयव्यवस्थोपपत्तेः** । न चाप्रत्यक्षमपि अर्थधीकार्येण शक्यानुमानम् अन्योन्याश्रयात् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दो ऽभिधेयधियमाधातुमर्हति । सत्तया ऽभिधायकत्वे तस्याः शाश्वतिकतया नित्यमाधानप्रसङ्गादिति । अतश्च स्वज्ञानं†† तद्धेतुरेपितव्यः । स्वज्ञानं चास्यार्थप्रत्ययलक्षणलिङ्गप्रसवमिति प्राप्तमन्योन्याश्रयम् । अपि च वर्णेभ्यो नाभिधेय(प्रत्ययो नोपपद्यते । ते हि गौरिति स्मृतिबुद्धावेकस्यां विपरिवर्तमाना अभिधेय)‡‡ प्रत्ययस्येशते §§ । न चास्यां‖‖ क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानामविशेषो वर्णानाम् । तथा हि । प्राचीनानुभवभावितभावनानिचयलब्धजन्मा स्मृतिरनुभवानुसारिणी तद्गोचरानक्रमानपि तत्क्रमेण क्रमवदनुभवकर्मतापः

* शब्दार्थमिति ३ पु॰ पा॰ ।

† लोकैरविसंवादेन तत्र प्रामाण्याङ्गीकारात् ।

‡ उपपन्नमिति ३ पु॰ पा॰ ।

§ गोशब्दादित्येकवचनमुक्तक्रमेणैकत्वव्यवहारमात्रोपपत्तेरुपपन्नार्थकमित्यर्थः ।

‖ धवादिषु वनत्वं प्रत्येकं न पर्याप्नोति वृक्षत्वं तु पर्याप्नोतीति विशेषाद् वनमित्येकवचनमेव वृक्षा इति बहुवचनमेव यथा तथा प्रकृते शब्दत्वस्य प्रत्येकपर्याप्ततया शब्दा इति बहुवचनमेव युक्तं न त्वेकवचनमित्याक्षेपाशयः ।

¶ अविषयव्यवस्थोपपत्तेरिति ३ पु॰ पा॰ ।

** यथा तैलत्वस्य प्रतिबिन्दुपर्याप्तत्वे ऽपि कदा चित् प्रस्थमात्रे ऽपि तैलमित्येकत्वव्यवहारः कदा चित्तु तैलानि हेमन्ते सुखानीत्यादिव्यवहारश्च लोकसिद्धत्वेन न विरुद्धस्तथेहापीति भावः ।

†† स्वज्ञानेनेति ३ पु॰ पा॰ ।

‡‡ एतन्मध्यस्थं २ पु॰ नास्ति ।

§§ २ पु॰ पाठे वर्णमात्रेणार्थोपस्थितौ न समर्था लोका इति शेषः ।

‖‖ अस्यां स्मृतौ ।

स्थानपर्यायमपि समाकलयन्ती अक्रमविपरीतक्रमानुभूतिभ्यो भिनत्ति । दृश्यते हि नदीदीनेतिस्मृतिधियोरभेदे ऽपि वर्णरूपाणां विशदतरः पदभेदः । न चेदमनवयवपददर्शनमिति निवेदितम् । तदनुभवक्रमेताक्रमः परमवशिष्यते* सो ऽपि न्यूनातिरेकादिवदेकपदभेदावधारणोपायः । यथा ऽऽहुरत्रभवन्तो वार्त्तिककाराः† ।

पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः ।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवर्ण‡ श्रुतिस्मृतीरिति ॥

न च निरन्तरमतिसदृशस्वरबहुवक्तृप्रयुक्तेष्वानुपूर्व्यवत्सु समानस्मृतिबुद्धिसमारोहिष्वर्थप्रत्ययादर्शनाद्व्यभिचार इति सांप्रतम् । एकवक्तृप्रयुक्तत्वेन§ विशेषणात् । यथा ऽऽहुः‖ ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

¶न चैतत्कलकलश्रुतावशक्यज्ञानं किमिव हि दुष्करमभ्यासस्य यथा ऽऽहुर्बाह्या अपि** ।

परेषामनुपाख्येयमभ्यासादेव जायते ।
मणिरूपादिषु ज्ञानं तद्विदामानुमानिकमिति ॥

न च संबन्धाख्यानसमयेवक्रेकताया अनाश्रया††दनङ्गत्वं हेत्वसिद्धेः । स्फुटतरतया तदनाख्यानं न खलु नैरन्तर्यादयो ऽप्याख्यायन्ते तद्वावस्तु नैरन्तर्यादिष्विव वक्त्रेकत्वे ऽपि समानः । न च ज्ञापकहेतुर्विदितसमस्तज्ञापकाङ्गो ज्ञापयतीत्यप्यैकान्तिकम् । भवति हि मनो ऽनुमा-

* परिशिष्यतइति ३ पु॰ पा॰ ।
† श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे अ॰ १ पा॰ १ श्लो १८० ।
‡ स्वरवाक्येति ३ पु॰ पा॰ । मुद्रिते श्लोकवार्तिकपुस्तके ऽप्येवमेव ।
§ एकवर्गप्रयुक्तत्वेनेति ३ पु॰ पा॰ ।
‖ श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपवार्तिके अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ श्लो॰ ६६ ।
¶ तथा च तेषां गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति साहित्यमेकवक्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितइतीत्यधिकम् ३ पु॰ ।
** वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो ३५ । मुद्रितपुस्तके परेषामसमाख्येयमिति मणिरूप्यादिविज्ञानमिति च पाठः ।
†† न्यूनाश्रयादिति ३ पु॰ पा॰ ।

नाङ्गम् । न चास्य वेदनमत्रोपयुज्यते । तदिह दृश्यमानेभ्य एव वर्णेभ्यो दृश्यमानप्रकारभेदानुयायिभ्यो ऽभिधेयप्रत्यय उपपद्यमानो नैतानवज्ञाया*नवयवमत्यन्ताननुभूतं पदतत्त्वमुपकल्पयितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । नापि समभिव्याहृतपदाभिहितपदार्थप्रत्ययाधीनोत्पत्तिर्वाक्यार्थधीरन्यथोपपद्यमाना ऽनुभूयमानपरस्परव्यावृत्तमूर्तीनि पदानि अपहृत्यात्यन्तापरिदृष्टं वाक्यमेकमनवयवमवगमयति । तत्सिद्धमेतदर्थापत्तेरनुमानस्य वा निवृत्तिस्तदेकगोचरपदवाक्यस्फोटावभासिनीति† नानवयवमेकं वाक्यार्थावबोधकमिति ।

नापि द्वितीयः कल्पः । तथा हि ।

नान्त्यवर्णश्रुतिः स्मृत्यानीता वाक्यार्थबोधिनी ।
न स्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्यौगपद्यं न च नयोः ॥

स खल्वन्त्यो वर्णः पूर्वपूर्ववर्णपदपदार्थविज्ञानजनितवासनानिचयसचिवश्रवणेन्द्रियसमधिगतजन्मस्मरणग्रहणरूपावाप्तवैचित्र्यसदसद्वर्णनिर्भासप्रत्ययविपरिवर्ती‡ वाक्यार्थधीहेतुरुपेयते स च चरमपदतदर्थसंबन्धस्मृतिमाधाय वाक्यार्थधियमादधीतानाधाय वा । आधाय चेत्तद्धेतुभावनोद्बोधसमये स्वजन्यसंस्कारकारणविनाशघातश्रुति§रश्रूयमाणः संबन्धिस्मृतिसमये कथं तत्सहकारी‖ वाक्यार्थप्रत्ययमादधीत । न च तदसहकारिणो वाक्यार्थधीहेतुभाव इति सांप्रतम् । अस्मरणे तदनुभववैयर्थ्येनागृहीतसङ्गतेरपि प्रथमश्राविणो भिन्धि प्रासेन भिदुरमिति वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न चान्त्यवर्णाद्बोधितसंस्काराधीनजन्मा स्मृतिरनुभवेन

---

* नैवानवज्ञायेति ३ पु॰ पा॰ ।

† स्फोटाभावसाधनीति २ पु॰ पा॰ ।

‡ पूर्वपूर्ववर्णप्रत्यक्षजन्यानां संस्काराणां समूहः सहकारी यस्य तादृशेन श्रोत्रेण जनितः पूर्ववर्णांशे स्मरणरूपतया चरमवर्णविषये चानुभवरूपतया प्राप्तरूपद्वयः सतोऽन्त्यस्यासतां च पूर्ववर्णानां प्रकाशको यः प्रत्ययस्तद्विषय इत्यर्थः ।

§ संस्कारस्य स्मृतिनाश्यत्वात् स्मृतौ जातायां संस्कारनाशेन उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञाननाशात् वर्णप्रत्यक्षनाशेन चेति भावः ।

‖ तत्सहकारिणमिति २ पु॰ पाठः ।

सह युगपदुत्पत्तुमर्हति । न च न्याय्यो युगपदुत्पादः प्रत्ययानां करणस्य * प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात् । अन्यथा समानविषयबुद्धिधाराऽनुपपत्तेः † । सहसैव यावत्कर्तव्यकरणात्समर्थस्य क्षेपायोगात् । न च तावन्तं कालमस्ति प्रथमोत्पन्नध्वनिजनितसंस्कारभेदो यतः पुनरपि वर्णविषयं विज्ञानं जनयेत् । यथाऽऽहुः ।

क्षणिकं साधनं चास्य बुद्धिरप्यनुवर्तते ।
मेघान्धकारशर्वर्यां विद्युज्जनितदृष्टिवत् ॥

न चाननुभूयमानस्य सत्तामात्रेण बोधकत्वमित्यसकृदावेदितम् ॥ अस्तु तर्हि स्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालैव वाक्यार्थधीहेतुः । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणो हि शब्दार्थसंबन्धः । न च पदमात्रं व्यवहाराङ्गं प्रयुञ्जते वृद्धाः । किं तु वाक्यं तच्चानवयवं न्यषेधीति ‡ स्मृतिसमारूढा वर्णमालाऽवशिष्यते सा च नैमित्तिकं वाक्यार्थबोधमाधत्ते पारमार्थिकस्तु § पदतदर्थबोधो निमित्तमात्रेणावतिष्ठते वर्णमालैव वाक्यार्थधीहेतुरिति । तदप्यसांप्रतम् । कुतः ।

गौरवाद्विषयाभावात्तद्बुद्धेरेव भावतः ।
वाक्यार्थधियमाधत्ते स्मृतिस्था नाक्षरावली ॥

यदि हि वर्णमालैव स्मृतिसमारूढा वाक्यार्थमवबोधयेत्ततोऽर्भक गामानयार्भक गां बधान शिशो गामानय शिशो गां बधान बालक गामानय बालक गां बधान डिम्भ गामानय डिम्भ गां बधानेत्यष्टानां ‖ वाक्यानामष्टौ शक्तयः कल्पनीयास्तथेति कल्पनागौरवम् । पदवादिनस्तु सप्तैव सप्तानां

---

* मनसः । अत एव न्यायसूत्रं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । गोतमसू॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १६ ।

† प्रथमानुभवेन संस्कारोत्पादाद् द्वितीयादिज्ञानानां स्मृतित्वेन धारावाहिकप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः ।

‡ न्यषेधीढिति ३ पु॰ पा॰ ।

§ वाक्यघटकस्मर्यमाणसकलवर्णमालाया एवान्यथाऽनुपपत्त्या वाक्यार्थबोधे हेतुत्वं पदज्ञानपदार्थोपस्थित्योस्तु तत्र सहकारितामात्रमित्यर्थः ।

‖ अन्तानामिति ५ पु॰ पा॰ ।

पदानां शक्तयः कल्पनीया इति लाघवम् * । एवं शुक्लामिति पदप्रक्षेपे पदवादिनो ऽष्टानां पदानामष्टौ शक्तयः कल्पनीया इति लाघवं तत्र तु षोडशानां वाक्यानां षोडशपराः शक्तयः कल्प्या इति महद्गौरवमापन्नम् । अपि चेयमक्षरमाला पदार्थावगमपूर्वकं वाक्यार्थविज्ञानं जनयेदतत्पूर्वा वा । न तावदतत्पूर्वा † संसृज्यमानपदार्थविषयविज्ञानाधीनो हि संसर्गः संसृज्यमानपदार्थनिरूपण ‡ मन्तरेण न शक्यनिरूपणः । तत्पूर्वं चेत्तथा हि § यथा यथा श्रूयन्ते पदानि तथा तथा पदार्था अपि प्रतीयन्ते । तदेताः पदतदर्थप्रतीतयो भावनानिचयद्वारेण स्वगोचरचारिणीमेकामेव स्मृतिधियमादधति तदारूढानि पदानि सपदार्थान्य ‖ दूरवर्तीनि वाक्यार्थबुद्धेरीशत इति तदप्यचतुरस्रम् । एवं च सत्यवश्याश्रयणीयेभ्यः पदार्थज्ञानेभ्य एव सिद्धेः कृतमनया वर्णमालया । तेषां च सामर्थ्यं निवेदयिष्यामः । अपि च । त्रिचतुरपञ्चषपदवाक्यवर्तिनी ¶ नानापदार्थप्रत्ययव्यवहिता क्लेशेन वर्णमाला स्मर्यतापि तदभ्यधिकपदवति तु वाक्ये ऽसावतिदुःस्मरा । तस्मादिदमपि मत** मविमृश्यमानसुन्दरमिति नाद्रियन्ते वृद्धाः ।

अस्तु तर्हि ।

पदान्याकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।
अर्थानभिदधन्तीह †† वाक्यं वाक्यार्थगोचरम् ‡‡ ॥

* लाघवमिति ३ पु॰ नास्ति ।

† अतत्पूर्वं वा । न तावदतत्पूर्वमिति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ पदार्थावगममिति ३ पु॰ पा॰ ।

§ यथा ह्रीति २ पु॰ पा॰ ।

‖ अपदार्थानीति ३ पु॰ पा॰ ।

¶ वर्तिनीनां पदार्थेति २ पु॰ पा॰ । तदा पदव्यक्तीनामिति विशेष्यमध्याहार्यम् ।

** दर्शनमिति ३ पु॰ पा॰ ।

†† अभिदधन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यपदेन पदसमूह एव व्यवह्रियतइति यावत् ।

‡‡ वाक्यवाक्यार्थगोचरमिति २ पु॰ पा॰ ।

पदार्थमेव हि प्रधानमेकं गुणभूतार्थान्तरेण व्यतिषक्तं वाक्यार्थमाचक्षते वृद्धाः । तं च पदान्येवाकाङ्क्षाद्युपधानलब्धसुकरव्युत्पत्तीनि प्रत्यापयितुमीशतइति कृतमप्रामाणिकानुपपद्यमानानवयववाक्यादिकल्पनाभिः । ननु ।

पदान्तरस्य वैयर्थ्यमश्रुतान्वयबोधने* ।
श्रुतान्विताभिधाने तु व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥

अथापि स्यादनभिहितेनैवार्थान्तरेणान्वितमर्थमभिदधीत पदमभिहितेन वा । तत्रानभिहितस्वार्थान्तरा†न्वितस्वार्थाभिधाने‡ पदादेकस्मादेवोच्चारिताद्विवक्षितार्थप्रतीतेर्वैयर्थ्यमितरेषाम् । अभिहितान्विताभिधाने तु यावत्पचेदित्यनेनान्वितस्वार्थो नाभिधानीयस्तावत्स्थाल्यामित्यनेनाधिकरणमुखा नाभिधीयते । एवमुखायामित्यनेनापि यावत्स्वार्थो नाभिधानीयस्तावत्पचेदित्यनेन स्वार्थो नाभिधीयतइति परस्पराश्रयप्रसङ्गः । पदार्थस्वरूपाभिधानपूर्वके तु तद्वदन्वितार्थाभिधाने द्विरभिधानमप्रामाणिकमनुपपद्यमानमापद्येत । न च पदजातं प्रथममर्थजातमनभिदधदेव यथास्वं स्वाभिधेयानि साहचर्यमात्रा§दर्थरूपाणि स्मारयति अथैतान्यर्थान्तरान्वितान्यभिधत्तइति सांप्रतम् । यतः ।

पूर्वानुभवयोनित्वात्स्मृतिस्तदनुसारिणी ।
सा चान्वितस्वरूपेण ततो ऽपेक्षानपेक्षणा‖ ॥

न खलु पदं पदार्थमात्रे क्वचिदपि दृष्टचरं¶ येन तत्साहचर्येण तन्मात्रं स्मारयेत्तन्मात्रेण व्यवहारायोगात्तत्प्रयुक्तत्वाच्च तदुच्चारणस्य ।

---

* कल्पने इति ३ पु॰ पा॰ ।

† अनभिहितार्थान्तरेति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ अनभिहितं स्वेनानुपस्थापितं यत् स्वार्थान्तरं स्वबोध्यत्वाभिमतमर्थान्तरं तदन्वितस्वार्थस्याभिधाने इत्यर्थः ।

§ साहचर्यादिति ३ पु॰ पा॰ ।

‖ सा चान्वितेन रूपेण ततोऽपेक्षाऽनपेक्षणमिति ३ पु॰ पा॰ । अपेक्ष्यमाणस्य आकाङ्क्ष्यमाणस्यार्थान्तरस्यानपेक्षणा जिज्ञासाऽभाव इत्यर्थः । तथैवोपपादयिष्यति ।

¶ दृष्टचरप्रयोगमिति ३ पु॰ पा॰ ।

अपि त्वन्वितस्वार्थे तथा च गामानयेत्यत्रानयनान्वितस्वार्थो गोशब्द-स्तेन सहोच्चरितो गां पश्येत्यत्रापि तदन्वितामेव गां स्मारयेन्न तन्मात्रं तथा च तन्निराकाङ्क्षो गोशब्दः पश्येत्यनेन नान्वियात् । एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितं पश्येति पदं तन्निराकाङ्क्षं न गवा सम्बध्येतेति सर्वत्र वाक्यार्थो * दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न चाव्यभिचाराद्गामिति पदं स्वार्थमेव स्मारयति न तु पदार्थान्तरं व्यभिचारादिति सांप्रतम् । यद्वभ्यासादरप्रत्ययाहिता भावना प्रबोधवती स्मृतिहेतुः सङ्गीयते । तस्याश्च प्रबोधः प्रणिधानादिजन्मा ऽव्यभिचार एव नायतते † साहचर्य-मात्रमस्याप्यस्तीति ‡ पदार्थान्तरसहितमेव स्वार्थमनाकाङ्क्षं स्मारयेदिति हता बत वाक्यार्थधीस्तपस्विनीति पदानामर्थरूपमात्राभिधानमेषित-व्यम् । तथा च ते ते पदार्थाः क्रियादयः स्वसामर्थ्येन स्वरूपमात्रेण पदैरभिहिता विना कारणादिभिरपर्यवस्यन्तस्तदाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधि-सहकारिणो वाक्यार्थधियमादधतीति युक्तम् । अत्रोच्यते ।

विधान्तरानुपगमात्स्मृतिलक्षणयोगतः ।
अभ्यासातिशयाद्रूपस्मृतेर्नान्योन्यसंश्रयम् ॥

इदं तावन्निरूपयतु भवान् प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृतिषु कतमेयं पदात्पदार्थप्रतिपत्तिरिति । तत्र न तावत्प्रमाणमनधिगतार्थबोधनं तदुपे-यते । यथा ऽऽहुः । सर्वस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथेति § । न च पदात्पदार्थधीरनधिगतार्थगोचरा । न खलु सम्बन्धसंवेदनसमये सम-धिगतो ऽर्थः पदैरभिधीयमानो देशकालावस्थाविशेषेणाप्यतिरिच्यते । अन-तिरिच्यमानश्च न स्वरूपे विज्ञानं प्रमाणयति । अत एवाहुः ।

---

* वाक्यार्थप्रत्यय इति ३ पु॰ पा॰ ।

† अव्यभिचारे सत्येव स्मृतिजनक इति नियमो नास्तीत्यर्थः ।

‡ साहचर्यमात्रस्यापि च संबन्धतया प्रणिधानादिगणे पाठाद्युपपत्तेश्च तदु-द्बोधहेतुभावो न विरुध्यते । तच्च स्वार्थस्येव पदार्थान्तरस्याप्यस्तीति ३ पु॰ अधिकः पाठः ।

§ श्लोकवार्तिके वृत्तिकारग्रन्थे श्लो॰ ११ ।

परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ।
प्रमिते ऽनुप्रयुक्तत्वा * त्स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता † ॥

पदमप्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते इति च ‡ । न हि पदस्य प्रणिधानादिभ्यः संस्कारोद्बोधहेतुभ्यः कश्चिद्विशेषः । संशयविपर्ययहेतुभावस्तु पदस्येति स्ववीयः । न च पञ्चमी विधा समस्तीति स्मृतिः परिशिष्यते । सा चान्वितगोचरा न स्वरूपगोचरेति तुल्यो दोषः । अभिधानतः स्मारितं वाक्यार्थान्वयि न साहचर्यादिति चेत्कुतस्तर्हि गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ तीरादीनामनभिधेयानां प्रतिवासान्वयः । अपि चाभिधानतः स्मारितस्वरूपमात्रस्य साहचर्यस्मारितेनैवार्थान्तरेणाकाङ्क्षोपरतेरनाकाङ्क्षस्य च चरमप्रतीतेनाभिधानतो § ऽर्थान्तरेण संगमायोगात्समुत्पन्नसंकटो वाक्यार्थः प्रसज्येतेति कुतस्तद्भावना कुतस्तरां तदुद्बोधः पदैः कुतस्तमां च तदन्वयस्मरणमित्यकामेनापि अन्वयिस्मरण ॥ मभ्युपेयम् । इतश्चैतदेवं यदभ्यासातिशयः संस्कारातिशयमाधत्ते स च द्रागित्येव प्रबुद्ध एकपदे स्फुटतरं स्मरणमुपजनयति । दर्शनमात्रजन्मा ¶ पुनर्मन्दो विप्रलम्बितप्रबोधो मन्दमेव कार्यमाधातुमुत्सहते । अभ्यासवती च पदस्य स्वार्थेन साहचर्यानुभूतिर्यथा न तथा ऽर्थान्तरेण । अन्वये ऽभ्यासवत्यप्यर्थान्तरेष्वनभ्यासात्तद्रूपणा**च्चान्वयस्यानभ्यास एव । तथा च स्मृतिसन्निहितस्वरूपमात्रेणार्था अर्थान्तराकाङ्क्षाः पदैरन्विता अभिधीयन्तइति न परस्पराश्रयम् । नाप्यनाकाङ्क्षता । आकाङ्क्षा च प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । सा च क्व चिदभिधानापर्यवसानाद्भवति यथा दारा इति । न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतीतिरस्ति येनान्वितः प्रकृत्या

* तु प्रयुक्तत्वादिति ३ पु॰ पा॰ ।

† श्लोकवार्तिके शब्दवादे श्लो॰ १०२ ।

‡ श्लोकवार्तिकशब्दवादश्लो १०५ ।

§ पदान्तरसमभिव्याहारोत्तरमुद्बुद्धया ऽभिधया पश्चादुपस्थितेनेत्यर्थः ।

|| अन्वितस्मरणमिति ३ पु॰ पा॰ ।

¶ तत्सहितार्थान्तरसाहचर्यदर्शनजन्य इत्यर्थः । स्वार्थेन संगतिग्रहो भूयान् अर्थान्तरेण तु प्रयोगभेदेनानियतत्वाच्च तथेति भावः ।

** तद्रूपनिरूपणत्वादिति ३ पु॰ पा॰ ।

स्वार्थो ऽभिधीयेत प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमोत्पत्तेः * । तदत्रान्विताभिधानपर्यवसानाय प्रतिपत्ता पदार्थान्तरं स्मारितान्वययोग्यं जिज्ञासते । क्वचिच्चाभिहितार्थापर्यवसानाद् यथा विश्वजिता यजेतेति । इह हि कार्यस्य † विषयकरणान्वितस्याभिधानं पर्यवसितं न पर्यवस्यत्यभिहितं कार्यं नियोज्यभेदमन्तरेण । न खलु कार्यमनुष्ठानं विना व्यवतिष्ठते । न चाकर्तृकं तत् । न चानधिकृतः कर्त्ता । न चानियोज्यो ऽधिकृत इत्यानुपूर्व्या ‡ सिद्धं तेनात्रापि तत्पर्यवसानायास्ति तदन्वययोग्ये नियोज्ये जिज्ञासा । § न चानन्वितस्वार्थस्मरणमात्रावसितव्यापारेषु पदेषु तदर्था एवाकाङ्क्षादिसहकारिणः करिष्यन्ति वाक्यार्थधियमिति कृतमत्र पदानां सामर्थ्येनेति सांप्रतम् । पदानभिहितानां ‖ तेषां मानान्तरगोचराणां वाक्यार्थधीहेतुभावादर्शनात् ¶ । श्वेतमश्वं पश्यतो हेषारवं च शृण्वतः खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतो ऽश्वो धावतीत्यन्वयधियः पदश्रवणमन्तरेणोत्पादो दृष्ट इति चेद् नानुमानादर्थापत्तेर्वा तदवगमात् । अनवगमाद्वा ** । एवं वादी हि तावत्प्रष्टव्यो †† व्याचष्टां किं स्विच्छ्वेतसमानाधिकरणौ येन हेषाध्वनिखुरनिक्षेपशब्दाववसितौ तस्य ज्ञानं निरूप्यते आहो स्विच्छ्वेन सितिमा च पदनिक्षेपशब्दो हेषाध्वनिश्च स्वरूपमात्रेणावसितः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे लिङ्गसामर्थ्यजमेतत्र पदार्थसामर्थ्यजम् । उत्तरस्मिन्नपि द्रव्यान्तराभावनिश्चये सत्यर्थापत्तिस्तदभावे च नावसाय एव । अपि च

* प्रत्ययोत्पत्तेरिति ३ पु॰ पा॰ ।

† कार्यस्येति ३ पु॰ नास्ति ।

‡ क्रियायाः सकर्तृकत्वनियमादिष्टसाधनताज्ञानं विना कर्तृत्वानुपपत्तेरनुष्ठानमन्तरेण फलासंभवात्स्वर्गकामः कर्तृत्वेनान्वेतीति भावः ।

§ विश्वजिता यजेतेति वाक्ये ऽश्रुतमपि स्वर्गकाममन्वितमालोच्य सर्वत्र तथैवास्त्वित्याक्षिपति ।

‖ पदानभिहितानामिति ३ पु॰ पा॰ ।

¶ तथा च तत्र पदाध्याहार इति भावः । अन्यत्रापि क्व चित्प्रविश पिण्डीमित्यादावध्याहारस्थले दृष्टापत्तिः ।

** व्याप्तिज्ञानाद्यभावे इति शेषः । तत्सत्त्वे ऽपि तस्याः शाब्दत्वाभावाच्चेत्यपि वक्ष्यति ।

†† पृष्ट इति ३ पु॰ पा॰ ।

पदार्थसामर्थ्यजत्वाभ्युपगमे शब्दमूलत्वाभावेनाशाब्दत्वान्मनसश्च बाह्यानपेक्षस्याप्रवृत्तेः षट्प्रमाणीव्यतिरिच्यमानसहकारिसापेक्षत्वे सप्तमप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गः *। तत्सिद्धमेतन्नानभिहिता अर्था वाक्यार्थधीहेतव इति पदैरभिहितानामयं महिमा ऽभ्युपेतव्यस्तेषाम् । तथा च पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाधानसामर्थ्यं पदानां च तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति शक्तिद्वयं कल्पनीयम् । अन्विताभिधानवादिनस्तु प्रथमावगतानां पदानामभिधायकानां वाक्यार्थप्रत्ययोपजननपर्यवसिततात्पर्यवृत्तीनामेकमेवाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिरूपोपाध्युपायगृहीतार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यमिति लाघवादतो ऽर्थाभिधायिनां पदानामेव वाक्यार्थधीहेतुभाव इति चतुरस्रम् ।

अत्राभिधीयते । एष तावदौत्सर्गिको न्यायो यदसति बलवद्बाधकोपनिपाते ।

सहकारिणि कार्ये च प्रत्यासन्नं हि कारणम् ।
सति तद्भावभावित्वे तथा चार्थस्मृतिः पदात् ॥

भवति हि कुतश्चिन्मानसापराधाद्विदितपदार्थो विदितपदरूपमात्रश्चेतनो न मनागपि वाक्यार्थमवगच्छति अवगच्छति तु समभिव्याहृतपदकदम्बकोपजनितस्वार्थस्मृत्यनन्तरम् । तद् अमूषामेव स्वार्थस्मृतीनामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिसहकारिणीनां कारणत्वं वाक्यार्थप्रत्ययं प्रत्यध्यवस्यामः। यदपि मतं स्वार्थस्वरूपस्मृतयो ऽपि हि वस्तुतदर्थान्तर†सङ्गतार्थगोचरा‡ न स्वगोचरमर्थान्तरेण घटयन्ति विभ्रमप्रसङ्गात् । न खलु प्रासादमात्रस्य स्मरतो ऽस्मरतश्च तादृशपाटलिपुत्रं स्वरूपमात्रस्मृतयो माहिष्मत्यैनं घटयितुमीशते ईशाना वा भवन्त्यभ्रान्ताः । तद-

* अर्थसहकारिकारणकमनसो ऽर्थस्य वा केवलस्य प्रमितिजनकताया अक्लृप्तत्वादिति भावः ।

† वस्तुतस्तदर्थान्तरेति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ वस्तुभूतेन ततो ऽर्थान्तरेण संगतो ऽर्थो गोचरो यासां तादृश्यः स्मृतय इत्यर्थः ।

प्यसांप्रतम् । मा नाम भूदीदृशं स्मरणफलसंस्कारस्य सामर्थ्यं यदनुभूतानन्नुभूतस्वरूपतदर्थान्तरसम्बद्धद्वयविषयमाधत्ते स्मरणं समीचीन*मिति । सम्भवति तु समभिव्याहृतपदावलीलब्धजन्मनामर्थस्वरूपस्मृतीनामाकाङ्क्षादिरूपसहकारिभेदोपधानाहितदशान्तरोपपादितप्रमाणभावाना†मनन्तरपरिदृश्यमानमानान्तरानधिगतस्वार्थपरस्परसम्बन्धनिर्भासप्रकाशफलानाम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानमपि न जायेत । तत्रापि देशकालोपहित‡स्वरूपसंवेदनजन्मा संस्कारस्तदाहिता वा स्मृतिः कथं स्वार्थं देशान्तरेण वा कालान्तरेण वा घटयेत् । तत्र हीन्द्रियादिसहकारिसमवधानप्राप्तदशान्तरयोरेतयोः पूर्वापरदेशकालानुगतैकवस्तुगोचरप्रत्यभिज्ञानस्य प्रसवसहः§ को ऽपि महिमा तादृगभ्युपगन्तव्यः । स चेहापि समानो ऽन्यत्राभिनिवेशात् । न च देशकालावस्थानानात्वे वस्तुनो रूपं नानेत्युपपादितं न्यायकणिकायाम् । ननूक्तं न मानान्तरतो ऽनुभूतस्मृतानामर्थरूपाणां‖ वाक्यार्थधीप्रसवसामर्थ्यमुपलब्धमुपलम्भे वा सप्तमप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गः¶ । आगमस्य चात्रैवान्तर्भावे प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यकक्ष्यतया तदेवोपन्यसनीयं न त्वागमस्तद्भेदः** । न हि लोका ब्राह्मणयुधिष्ठिराविति प्रयुञ्जते प्रयुञ्जते तु ब्राह्मणराजन्याविति वसिष्ठयुधिष्ठिराविति वा । न च भेदान्तरोपन्यासेन भेदान्तरमुपन्यस्तं भवति । तदयं समस्तमानलक्षणप्रवृत्तो

---

* संस्कारस्य स्वगोचरागोचरविषयकस्मृतिजनकत्वाभावे ऽपि स्मृतेर्वक्ष्यमाणानुपपत्त्या तादृशप्रमितिजनकत्वमङ्गीक्रियतइति यावत् । सामर्थ्यं कर्तृ समीचीनमबाधितं स्मरणं कर्म । आधत्ते जनयतीत्यर्थः ।

† दशान्तरापादितप्रमाणभावानामिति ३ पु॰ पा॰ ।

‡ देशकालभेदोपहितेति ३ पु॰ पा॰ ।

§ प्रत्यभिज्ञानप्रसवसह इति ३ पु॰ समस्तः पाठः ।

‖ ननूक्तं च मानान्तरते ऽनुभूतस्मृतमर्थरूपाणामिति २ पु॰ पा॰ ।

¶ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिव्यतिरिक्तस्यार्थस्वरूपस्यापि प्रमाणताऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

** अर्थस्वरूपस्मारकत्वादागमस्यार्थस्यैव प्रमितिजनकत्वात् पूर्वोदाहृते श्वेतिमचाक्षुषप्रत्यक्षखुरनिक्षेपश्रावणप्रत्यक्षदशायामश्वो धावतीति धियोऽर्थमात्रप्रभवत्वस्वीकारे आगमस्य क्व चिदर्थस्मृतावुपयोगे ऽपि तस्याव्यापकत्वादिति भावः ।

मानतुषस्यापि परित्यागे तेनैव सह स्वकौशलमपि परित्यजेदिति पदाहितानुभवानां वा* पदाहितस्मृतिरूपाणां वा ऽयमीदृशः† सामर्थ्यातिशयो यतो ऽन्वयधिय उदय इत्यकामेनाप्यभ्युपेयम् । तथा च तिस्रः शक्तयः कल्प्येरन्द्वे वा पदानां हि तावदर्थरूपानुभवजननशक्तिः अर्थरूपाणामन्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्तिः तदाधानशक्तिश्चापरा पदानामेवेति । स्मारकत्वपक्षे तूक्तं शक्तिद्वयम् । अन्विताभिधाने तु पदानामेकैव शक्तिः तत्कल्पनालाघवादेतदेव न्याय्यमिति । अत्रोच्यते । सत्यम् ।

कल्पनालाघवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे ।
तदेव कतरत्रेति निपुणं संप्रधार्यताम् ॥

एकैव किल शक्तिरन्विताभिधानवादिभिरन्वितस्वार्थगोचरा ऽभिप्रेयते पदानां न तु विशेषे‡ तदप्यभिधीयते§ । सेयं न तावदन्वयमात्रविषया । तन्मात्रविषयत्वे तस्याविशेषात्सर्वशब्दानां पर्यायताप्रसङ्गः । नापि व्यतिषक्ताभिधायि पदं न व्यतिषङ्गस्य वाचकं जात्यभिधायकमिव व्यक्तेः व्यतिषक्ततो ऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य व्यतिषक्तानां च स्वरूपतो भेदान्नैकार्थ्यं पदानामिति सांप्रतम् । व्यतिषक्त इति स्वरूपमात्रं वोपलक्ष्येत व्यतिषङ्गवद्वोच्येत । तत्र रूपाभिधानजन्मा ख्यातिः‖ जात्यभिधानजन्मेव व्यक्तिं न व्यतिषङ्गमपि गोचरयितुमर्हति । न हि यथाऽऽकारिणमन्तरेणाकारो ऽशक्यनिरूपण इति शब्दसामर्थ्यगोचरत्वमनापन्नो ऽप्याकार्याकाराभिधायिशब्दजनितविज्ञानविषयभावं नातिपतति¶ तथा ऽर्थस्वरूपमन्वयमन्तरेण दुरधिगमं येन स्वगोचरशब्दसामर्थ्यजन्मनि

---

* बौद्धपदार्थानामेव शाब्दधीविषयतापत्ते ।

† पदाभिहितानुभवानामिति यददीदृश इति च २ पु॰ पा॰ ।

‡ अन्विते न तु विशिष्टइति ३ पु॰ पा॰ ।

§ स्ववाच्यप्रतियोगिताऽनुयोगिताकत्वविशिष्टे तत्त्वेन तात्पर्यविषये वा न तु सम्बन्धत्वव्याप्यतत्तद्रूपावच्छिन्ने नानार्थत्वप्रसङ्गात् ।

‖ स्वरूपमात्रनिरूपितशक्तिज्ञानमित्यर्थः ।

¶ शुक्लादिशब्दगतशक्त्यविषयो ऽप्याकारी गुणाश्रयो गुणमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयतां न मुञ्चतीत्यर्थः । आकारीति पृथक् पदम् ।

विज्ञाने ऽन्वयमपि समर्पयेत् । तद्रूपस्यान्वयमन्तरेणापि शक्यनिरूपणत्वात् । नान्वयं विना तद्रूपं क्वचिदपीति चेत् । तत्किं लिङ्गमपि न लिङ्गिनं विनेति तदपि तन्निरूपणाधीननिरूपणमस्तु तथा न लिङ्गत्वमपीति अनुमानमुत्पन्नसङ्कटमापद्येत* । तस्मादन्वितं शब्दसामर्थ्यगोचर इत्यभ्युपगच्छता ऽर्थस्वरूपं च तदन्वयश्च तद्विषयतया ऽभ्युपगते भवतः । तदिह यदि पदसामर्थ्यस्य स्वरूपमात्रगोचरतया ऽन्वयधिय उदयमुपपादयितुं शक्ष्यामः ततस्तावतैव परितोक्ष्यामः । तदन्वयविषयत्वकल्पनाच्च विरंस्यामो लाघवाय । अथ तु सहस्रेणाप्यनुसरणप्रकारेण प्रयत्नानामर्थस्वरूपमात्रोपक्षीणवृत्तिनि पदसामर्थ्ये वाक्यार्थबुद्ध्युदयासंभवः ततः परावृत्य शब्दसामर्थ्यस्यैवोभयविषयत्वं कल्पयिष्यामः । किं तावत्प्राप्तम् ।

वाच्यरूपाविनाभूतव्यतिषक्तदशापराः ।
समभिव्याहृतेः शब्दा भवन्त्यनुपपत्तितः ॥

सामर्थ्याधिगमो हि भावानां न मानान्तराधीनजन्मा किं तु कार्योत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्तावायतते । तदियमपि व्यतिषङ्गप्रतीतिः कथमपि दृष्टादृष्टप्रकारभेदसहायादुपपद्यमानोत्पत्तिर्न पदसामर्थ्यमात्मनि प्रमाणयितुमर्हति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति हि त्रैविद्यवृद्धाः । अत एवाख्यातादौ कर्त्राद्यभिधायितां नाद्रियन्ते । लभ्यते च समभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या पदानामन्वितार्थपराणां स्वाभिधेयार्थरूपसमवेतान्वितावस्थाप्रत्यायनं लक्षणया । न हि पदान्यसमभिव्याहृतानि स्वाभिधेयप्रत्ययमात्रेण पर्यवसातुमीशते । न हि लौकिकाः पदार्थमात्रप्रत्यायनाय प्रवर्तन्ते । प्रतिपित्सितं खल्वेतदिति प्रतिपादयिष्यन्तः पदान्युच्चारयन्ति । अबुभुत्सितावबोधने त्वनवधेयवचनतया नामी लौकिका नापि परीक्षका इत्युन्मत्तवदुपेक्ष्येरन् । न च भूयो भूयः समधिगतं परं पदार्थमात्रं बुभुत्सन्ते । तदनधिगतमर्थमवगमयितुमनसः समभिव्याहरन्ति वृद्धाः पदा-

* लिङ्गस्य लिङ्गत्वस्य वा व्यापकाधीननिरूपणत्वेन तज्ज्ञानकालएव व्यापकज्ञानाभ्युपगमे पक्षधर्मताज्ञानोत्तरजायमानप्रमितिविषयताऽनुपपत्तेरिति भावः ।

नि । तदयं समभिव्याहारः पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनप्रयुक्तस्तदन्तरेणानुपपद्यमानः स्वाभिधेयसमवेतामनधिगतचरीमन्विताावस्थां लक्षयति । तदुक्तम् । विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जनइति । तदेवमनुपपद्यमानसमभिव्याहारपदजातजातस्मरणस्वार्थप्रत्यासत्त्या*दृश्यमानया दृश्यमानार्थगताकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिसध्रीचीनया लक्ष्यमाणा ऽन्विताावस्था नात्मनि पदसामर्थ्यं प्रमाणयति अन्यलभ्यत्वात्† ।

स्यादेतत् । अस्तु लौकिकानां पदसंघातानां प्रेक्षावत्पुरुषसंदृब्धानां संदर्भितुरभिप्रायमनुरुध्यमानानामनुपपत्त्या ऽनधिगतार्थलक्षणापरत्वं वैदिकानां तु पुरुषासंदृब्धानामबुद्धिपूर्वाणां नानुपपत्तिर्यया‡ ऽन्विताावस्थां लक्षयेयुः । यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिका अपीति चेत्तत्किं गङ्गायां घोष इति गङ्गाशब्दो लाक्षणिक इति गङ्गायां पयांसि यादांसि गङ्गायामित्यत्रापि स एव लाक्षणिको ऽस्तु । अनुपपत्तिविरहान्नैवमिति चेत्समानमेतदबुद्धिपूर्वकेषु वैदिकेष्वपि । §अथ परस्यापि वैदिकेषु पदसंदर्भेषु कुतो ऽनधिगतार्थबोधनम् । अर्थान्तरान्वितस्वार्थे पदसामर्थ्यावगमाल्लोके वैदिकानां च लौकिकेभ्यो ऽनन्यत्वादिति चेत्तन्न । लौकिकपदानि हि पुरुषाधीनरचनया तदभिप्रायानुरोधेनान्वितार्थपरतया तमवगमयितुमीशते इति किमर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानकल्पनया‖ । तथा सति वैदिकार्थप्रतीतिरनुपपन्नेति चेद् मैवमवादि किं नश्छिन्नं नैयायिकानाम् । मानानुसारि हि प्रयोजनं न तु तदनुसारि मानम् । तस्मात्स्वदृष्टिपक्षपातं परित्यज्यास्थायास्तिकपथमृजुमनुसरावो निमित्तमप्रत्यूहमस्या वैदिकार्थप्रतीतेः । तत्रानादिवृद्धव्यवहारपरंपरायां

* अनुपपद्यमानः संसृष्टतात्पर्यकत्वाभावे ऽनुपपन्नः पदान्तरसमभिव्याहारो यस्य तादृशेन पदजातेन पदसमूहेन जातं स्मरणं यस्य तादृशस्यार्थस्य प्रत्यासत्त्या संबन्धेनेत्यर्थः ।

† अनन्यलभ्यत्वादिति २ पु॰ पाठः ।

‡ तात्पर्यानुपपत्त्येत्यर्थः ।

§ अन्विताभिधानवादं दूषयति । अर्थेति । लोके ऽर्थान्तरान्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्यग्रहादगृहीतसङ्गतिकस्य स्वर्गापूर्वादेर्वैदिकबोधविषयत्वासंभवादिति भावः ।

‖ पदैरर्थस्वरूपमात्रोपस्थितौ वक्तृतात्पर्यज्ञानवशात्तत्संसर्गबोध इति भावः ।

पदतदर्थसंबन्धबोधोपाये सत्यसत्यपि संबन्धरि शब्दादर्थप्रतीतेरुपपत्तेर-
र्थभेदनिरूपणस्य च ज्ञानभेदनिबन्धनत्वाज्ज्ञानभेदस्यार्थाभेदात्तदनभि-
धाने ऽभिधानाभावादर्थभेदाभिधाने वा तत एव सिद्धेस्तदभिधानानुप-
पत्तेस्तद्धेतुतया तु तत्कल्पने ताल्वादिव्यापारस्यापि वाच्यत्वप्रसङ्गात्स्वा-
भाविकः शब्दार्थयोः संबन्ध इति स्थितिः* । स† तु किमर्थान्तरान्वितस्या-
र्थस्यार्थरूपमात्रस्य वा । यदापि रूपमात्रमुच्यते पदैस्तदा ऽपि किं‡ तन्मा-
त्रपरैराहो स्विदन्वितावस्थाप्रत्यायनपरैः । तत्र रूपमात्रप्रत्यायनपरत्वे
पदानां वाक्यार्थप्रत्ययानुपपत्तेरप्रयोजनस्य प्रयोजनासंभवा§दत्यन्तान्धमूकं
जगत्प्रसज्येत । तदुभयं|| परिशिष्यते लौकिकपदसंदर्भस्य विशिष्टार्थप्रत्या-
यनप्रयोजनपरस्य । तत्रार्थान्तरान्वयपरस्य स्वार्थमात्राभिधाने ऽप्यन्वित-
प्रतिपत्तेरुपपत्तेरर्थापत्तिपरीक्षया ऽत्रान्वयं यावत्पदस्य सामर्थ्यमनुवर्तनी-
यम्¶ । तथा हि । वृद्धप्रयुक्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिनिवृत्तिहर्षशोकभय-

---

* वृद्धव्यवहारपरंपरारूपे शब्दार्थसंबन्धज्ञानकारणे सति अनेन शब्देनायं बोध्य इत्युपदेष्टर्यसत्यपि बोधदर्शनात्तत्तदर्थगतभेदप्रतिपादनस्य तत्तद्विषयकज्ञानाकारभेदप्रयुक्तत्वाज् ज्ञानगतवैलक्षण्यस्य विषयतासम्बन्धेन तत्तदर्थरूपतयाऽर्थाभेदाद् ज्ञानगतवैलक्षण्यस्य वस्तुतः सत्त्वेऽपि तस्य बोधविषयत्वाभावेन पदेषु तत्तज्ज्ञानगतवैलक्षण्यनिरूपितशक्तेर्वक्तुमशक्यतया ऽर्थानामिव तत्तदर्थगतवैलक्षण्यस्यापि वाच्यत्वाङ्गीकारे तावन्मात्रेण शक्त्यैवेतरव्यावृत्ततत्तदर्थविषयकशाब्दधिय उपपादयितुं शक्यतया ऽन्वयांशे पदवाच्यताभ्युपगमवैयर्थ्यादर्थगतवैलक्षण्यबोधस्य त्वन्वयप्रयोज्यत्वमात्रेण स्वरूपतो ऽर्थाभेदात्तद्वैलक्षण्यनिर्वाहकान्वयांशस्यापि वाच्यत्वाभ्युपगमे भिन्नभिन्नार्थबोधकारणीभूतपदप्रत्यक्षकारणपदोच्चारणकुक्षिप्रविष्टताल्वादिव्यापारस्यापि परंपरयेतरव्यावृत्तार्थबोधं प्रत्युपयोगित्वेनानिष्टस्य वाच्यत्वस्यापत्तेः शब्दार्थसंबन्धः स्वाभाविक एवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ।

† सम्बन्धः ।

‡ किमिति २ पु॰ नास्ति ।

§ स्वरूपमात्रतात्पर्यकैः पदैस्तात्पर्यविषयस्य संसर्गस्य बोधनीयत्वासंभवादित्यर्थः ।

|| उभयम् । अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायकत्वमन्वितावस्थाप्रत्यायनतात्पर्यकत्वं च ।

¶ स्वार्थमात्रनिरूपितशक्तिस्वीकारे ऽपि पदसमूहस्य विशिष्टार्थबोधतात्पर्यकत्वे ऽन्वयप्रतीतेः पदविशेष्यकतात्पर्यज्ञानेनैवोपपत्तेः यजेत स्वर्गकाम इत्यादावपूर्वे ऽर्थापत्तिलभ्ये पदानामशक्यार्थान्तर इवान्वयांशेऽपि सामर्थ्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः ।

संप्रतिपत्तेर्व्युत्पन्नस्य व्युत्पित्सुस्तद्धेतुप्रत्ययमनुमिमीते तस्य सत्स्वप्यन्येष्वनुपजातस्य पदजातश्रवणसमनन्तरं संभवतस्तद्धेतुभाव*मवधारयति। न चैष प्रत्ययः पदार्थमात्रगोचरः प्रवृत्त्यादिभ्यः कल्प्यत†इति विशिष्टार्थगोचरो ऽभ्युपेयते तद्विशिष्टार्थपरता ऽवसिता वृद्धव्यवहारे पदानाम् । न चेयमविशिष्टार्थस्मरणमन्तरेणेत्यविशिष्टार्थस्मारकत्वं‡ तदुत्पत्त्यैव प्रत्युप्तम्§। न चैतद्रूपां विशिष्टार्थतामुपहन्तुमर्हति । न जातु भावाः स्वनिमित्तमुपघ्नन्ति मोपघानिषत स्वमपीति । न चैतावता विशिष्टाभिधानमविशिष्टविषयेभ्यो ऽपि तत्परेभ्यस्तदुपपद्यते‖ । तस्माल्लोकानुसारेण वैदिकस्यापि पदसंदर्भस्य विशिष्टार्थप्रत्ययप्रयुक्तस्याविशिष्टार्थाभिधानमात्रेण लक्षणया¶ विशिष्टार्थगमकत्वम् । स्वार्थमात्रपरत्वे तु प्रयोजनाभावेन तस्याप्यनुपपत्तेः** । यथाहुरत्रभवन्तो वार्तिककारमिश्राः†† ।

---

* तत्कारणकत्वं वाक्यकारणकत्वमिति यावत् ।

† प्रवृत्त्यादीनां पदार्थमात्रप्रतीत्या ऽनुपपत्तेः प्रवृत्त्यादय एव विशिष्टार्थप्रतीत्यनुमापका इति भावः ।

‡ विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकनिश्चयस्य च हेतुत्वात् ।

§ विशिष्टविषयकबोधोत्पत्त्यैव पदानामविशिष्टार्थस्मारकत्वमाक्षिप्तमित्यर्थः ।

‖ असंसृष्टस्वार्थमात्रनिरूपिताभिधाख्यवृत्तिविशिष्टेभ्यः पदेभ्यो विशिष्टार्थतात्पर्यकेभ्यस्तात्पर्येणैव संसृष्टार्थप्रतीत्युपपत्तेः संसृष्टनिरूपिता ऽभिधा न स्वीक्रियत इत्यर्थः ।

¶ लोके वक्त्रभिप्रायरूपतात्पर्यसंभवे ऽप्यपौरुषेयेषु वैदिकवाक्येषु तदसंभवाच्छक्त्या पदार्थमात्रोपस्थितावपि लक्षणया संसृष्टार्थबोधजनकत्वमित्यर्थः ।

** तदन्यप्रतीतीच्छया ऽनुच्चरितत्वे सति तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपेण तात्पर्येण युक्तस्य वैदिकपदजातस्य स्वार्थमात्रे प्रदर्शिततात्पर्यस्वीकारे प्रयोजनभूतस्य प्रवृत्त्यादेः स्वरूपमात्रज्ञानेनासम्भवात् प्राक् प्रदर्शितरीत्या ऽनुमितिकारणीभूतप्रवृत्त्याद्यभावेन स्वार्थमात्रबोधस्याप्यनुपपत्तेरिति भावः । एवं च स्वरूपमात्राभिधानेन प्रयोजनशून्येषु वैदिकपदेषु लक्षणाऽऽश्रयणेन संसृष्टबोधाङ्गीकारे ऽपि निर्विशेषात्मतत्त्वबोधनेन निखिलप्रपञ्चबाधरूपपरमप्रयोजनसंपादकेषु महावाक्येषु तत्त्वमस्यादिषु नान्वयांशे लक्षणेति भावः । अत्र भूमिका ऽनुसंधेया ।

†† श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो॰ ३३९ ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥
वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्* ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

तथा च वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिरिति। †अन्विते ऽर्थे तात्पर्याभ्युपगमात्तदभिधायित्वं पदानामिति चेत्तत्किं गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं तीराभिधायि भवेत् तत्र तात्पर्यात्‡स्मारितस्वार्थप्रत्यासत्त्या ऽपि तदवगतेर्न तत्परस्यापि तदभिधानमिति यद्युच्येत तदितरत्रापि समानमुक्तेन क्रमेण§ तस्मादनेकान्तं तात्पर्यं न बीजं सामर्थ्यसाधने‖ । न जातु ज्वलन्ति काष्ठानि पाकपराण्यपि¶ पाके साक्षात्समर्थानि किं तु ज्वलनएव तया द्वारा तत्सिद्धेः । तेषामतुल्यकक्ष्याणां प्राथम्यं न विशेषायोपयुज्यते येन पदानां तदर्थेभ्यः प्राथम्येनान्वितार्थधियं प्रति सामर्थ्यं कल्प्येत** । दर्शिता त्वतुल्यकक्ष्यता रूपमात्राभिधानादन्विताभिधाने गौरवात् । न च पदार्थानामुपलभ्यमानाकाङ्क्षादिसहकारिणां विशिष्टार्थधीजन्मनि सामर्थ्यमपरं कल्पनीयं†† तेभ्य एव‡‡ तादृग्भ्यस्तदुत्पत्तेरुपपत्तेः । न चैते मानान्तरदृष्टा अर्था न विशिष्टार्थबुद्धे§§-

* प्रवृत्ताविति फले निमित्ते सप्तमी । प्रवृत्त्यर्थमाश्रितवाक्यार्थबोधार्थम् । नान्तरीयकं प्रदर्शितदिशा ऽऽवश्यकम् ।

† शक्यविषयस्यापि तात्पर्यविषयत्वमात्रेण बोधाभ्युपगमे ऽतिप्रसङ्गं मन्यमानः शङ्कते ।

‡ न । अभिधायकत्वं तस्येष्टमिति शेषः ।

§ लक्षणयापि विशिष्टधीसंभवादिति भावः ।

‖ शक्तिसाधने ।

¶ पाकसंपादकान्यपि । पाकेच्छयोपात्तान्यपीति यावत् ।

** अन्यथा ऽप्युपपद्यमानानां विशिष्टज्ञानानां प्रवृत्त्यादिहेतुकानुमितिप्राथमिकविषयत्वं शक्त्यनुमापने न पर्याप्तमित्यर्थः ।

†† प्रत्यक्षादिना ऽवगतानां श्वेत्यखुरनिक्षेपशब्दश्रवणादीनां विशिष्टार्थबोधजनकत्वस्य प्रागुपपादितत्वात्तथैव पदैरुपस्थितानामप्यर्थानां विशिष्टानुभवजनकत्वाभ्युपगमे कारणत्वकल्पनाऽऽधिक्यं नेति भावः ।

‡‡ येभ्य एवेति २ पु॰ पाठः ।

§§ मानान्तरदृष्टानर्थानविशिष्टार्थबुद्धेरिति २ पु॰ पा॰ ।

रीशते । तथा हि यत एवानुमानभावमर्थापत्तिभावं वा समापन्ना दृष्टा विशिष्टार्थधियमादधाना यथा तथा आधास्यन्ति तामेव तत्परैः* स्मारिताः सन्तः शब्दत्वं†मापन्नाः । अनुपपत्तिसंबन्धमात्रप्रभावितं च तात्पर्यमुपपादके न शक्तिमपेक्षते‡ गङ्गादिपदानां च काष्ठादीनां च तीरादौ पाकादौ च कल्पनाप्रसङ्गादित्युक्तम्§। न च सर्वत्र स्वार्थपरित्यागेनैव लक्षणेत्यैकान्तिकम् । लक्षणीयानुरोधेनैव हि सर्वत्र परिग्रहपरित्यागौ । तद्यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदेन घोषप्रतिवासार्हतीरलक्षणया स्वार्थस्य गङ्गायास्त्यागः । दण्डिनो गच्छन्तीत्यत्र तु दण्डदण्डिषु समूहिषु लक्ष्यमाणेषु तदन्तर्गतस्याविशेषाद्दण्डिशब्दार्थस्य परिग्रहः । तथा वेदे सृष्टीरुपदधातीत्यत्र गणिकानां‖ लक्ष्यमाणत्वे तदन्तर्गतस्यापि सृष्ट्यर्थस्य परिग्रहः । एवमिहापि व्यतिषक्तावस्थायां लक्ष्यमाणायां तदन्तर्गतस्यार्थरूपस्यापि परिग्रहः तदग्रहे लक्ष्यमाणपरित्यागप्रसङ्गात्¶ । लक्षणालक्षणायोगादलक्षणेति चेद् न** । अलक्षणत्वात्†† । तत्रैतत्स्यात् । नेयं लक्षणा सा किलाभिधेयस्यार्थस्यायोग्यतया ऽनुपपद्यमाने वाक्यार्थसंबन्धे सति तत्संबन्धलब्धबुद्धिसन्निधौ वाक्यार्थसंबन्धार्हे भवत्यर्थान्तरे । तथा ऽऽह कश्चित् ।

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः ।
तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥

---

* तत्पदैरिति २ पु॰ पाठः ।

† शब्दोपस्थितत्वप्रकारकानुसंधानविषयत्वम् ।

‡ पदार्थस्वरूपमात्रे ऽनुपपत्त्या सम्बन्धेन प्रतियोगित्वादिना च केवलमुपपादितं वाक्यार्थसंसर्गनिरूपितं तात्पर्यं पदे शक्तेर्गमकं न तामन्तराप्युपपत्तेरित्यर्थः ।

§ अन्वयांशे लक्षणामसहमानः सङ्कते ।

‖ तद्ब्राह्मणपठितानां सृष्टिशब्दरहितानामपि । शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ ४ सू २७ ।

¶ संसर्गिणः पदार्थस्य परित्यागे संसर्गमात्रप्रतीतेर्निष्प्रयोजनत्वेन संसर्गस्यापि परित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः ।

** वक्ष्यमाणस्वार्थान्यपदार्थबोधकत्वघटितलक्षणालक्षणस्य स्वार्थसम्बन्धे ऽभावादित्यर्थः ।

†† वक्ष्यमाणस्य लक्षणालक्षणस्य प्रदर्शयिष्यमाणदूषणेनाव्यापकत्वादिति भावः ।

न चौदनं पचति चैत्रः पिठरइत्यादौ चैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थे संबन्धानर्हत्वम् । न च तल्लक्षितया ऽन्विताबस्थाया अन्वयान्तरशालिता न चैवं लक्षणा तल्लक्षणाविरहादिति* । तत्किमिदानीं न लक्षणेयमित्यन्यलभ्यस्यापि शब्दार्थत्वमस्तु । न हि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदमलाक्षणिकमिति मुख्यं भवति । कर्मान्तरसादृश्येन गौण्या वृत्त्या तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदभिधानशक्तिकल्पनेति चेद् इहाप्युक्तया नीत्या ऽन्तरेणाप्यभिधानसामर्थ्यमन्विताबस्थाप्रतीत्युपपत्तेः कृतमभिधानशक्तितः । एवं च न चेदियं पदप्रवृत्तिर्लक्षणालक्षणमन्वेति भवतु तर्हि चतुर्थी दृष्टत्वाद् अस्तु वा लक्षणैव । नो खल्वेतल्लक्षणमप्रसिद्धवृत्त्यन्तरावतारप्रसङ्गात् । तस्मादेतदुक्तव्यम् । तदिदमुच्यते मृष्यामहे वाच्यानुपपत्तित इति संबन्धवशप्राप्तस्येति च† न पुनर्वाक्यार्थे संबन्धेति चान्वयादिति च । अस्ति चेहापि लोकानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृतीनामर्थरूपमात्रपरत्वे पदानामनुपपत्तिः अर्थरूपसंबन्धवशप्राप्तता‡ चान्विताबस्थायाः । व्यापकं चैतल्लक्षणं लक्षणानामनवयवेन§ वैदिकीनां च लौकिकीनां चेति चतुरस्रम् । अभिधावृत्तित्वं च पदानां रूपमात्रप्रज्ञापने ऽपि न तेनोपपद्यते‖ । अपि नाम पदानि साक्षाद्व्यापारेण बोधयन्त्यर्थान्वाक्यार्थमितये तद्बोधनमिति वाक्यार्थं लक्षयिष्यन्ति । तदवस्थाभेदस्य तैः सहादृष्टचरत्वेन बुद्धावसन्निधानादलक्षणेति चेद् न । सामान्यतो¶ दर्शनात्पदार्थानां च तद्विशेषकत्वात् । नो खल्वन्वितेभ्यः पदार्थेभ्यो ऽन्यो ऽन्विताबस्थाविशेषः** । तथा चार्थस्वरूप-

---

* लक्षणयोपस्थिततीरादेः पश्चाद् बोधविषयत्वमिव प्रकृते लक्षितेन संसृष्टस्वार्थरूपेण प्रयोजनसिद्धेः पुनरन्वयान्तरस्यानुपयोगादनवस्थाप्रसङ्गाच्चेति भावः ।

† इति शब्दः २ पु॰ नास्ति ।

‡ अर्थसम्बन्धवत् प्राप्ततेति २ पु॰ पा॰ । § साकल्येन ।

‖ स्वरूपमात्रोपस्थापनेन न परिसमाप्यते प्रयोजनवैकल्यादिति भावः ।

¶ अलक्षणनिवेशनसामान्यत इति २ पु॰ पा॰ ।

** तथा चेतरपदार्थान्वयेन विशेषरूपतामापन्नः संसृष्टोऽर्थः सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धीति तत्र लक्षणा युज्यतइति भावः । नो खल्वनन्वितेभ्यः पदार्थेभ्योन्यान्विताबस्थाविशेषेभ्यः इति २ पु॰ पा॰ ।

बोधनसामर्थ्याच्चाधिकं सामर्थ्यद्वयं* कल्पयिष्यते नाप्यभिधानशक्तेरेवान्वयविषयत्वम् अर्थस्वरूपमात्रगोचरत्वे ऽपि तत्प्रतीत्युपपत्तेः । यदि पुनः प्रमाणसंशयविपर्ययेभ्यो विधान्तरा†नुपगमाच्च पदार्थबोधः‡ शब्दव्यापारजन्मोपेयते तर्हि स्मृतिरस्तु । न त्वेषा संस्कारोन्मेषमात्रप्रभवेति छतमभिधातृभावेन पदानाम्§ । तदुन्मेषे तदुपयोग इति चेदुन्तार्थो ऽप्यालोचितः स्वपदगोचरसंस्कारोद्बोधहेतुरिति सो ऽपि पदस्याभिधाता स्यात् । तदिदमनभिधातृत्वमनधिगतान्वयबोधनएव कल्प्यते पदानां नान्यथा‖ । अथैवंवादी पृष्टो व्याचष्टां को नु खल्वयमभिधाव्यापारः शब्दानां येनामी तद्वन्तो ऽन्वयस्याभिधातारः । न तावत्परिस्पन्दस्तस्य मूर्तानुविधायिनो द्रव्ये विभुनि विभुगुणे वा शब्दे मूर्त्यभावेनासंभवात् । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति हि पदार्थविदः¶ । नाप्यस्पन्दात्मा प्रयत्नादिरिवादृश्यमानः प्रमाणाभावात् । अन्वयधियश्च कार्यस्य सति संगतिसंवेदने शब्दनिश्चयज्ञानादेवोत्पत्तेः** । तस्मात्स्वगोचरं विज्ञानमेव शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे । यथा ऽऽह भगवान्भाष्यकारः†† । शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे विज्ञानमिति । स एव‡‡ स्वाभाविकशक्तिशालिनः शब्दस्य स्वशक्त्या अर्थधीहेतुतया अभिधेति गीयते । शब्दाभासस्यैन्द्रियकत्वे ऽपि रूपतः सामर्थ्योपधानेनाभिधात्वात्तस्य चातीन्द्रियत्वाददतीन्द्रि-

* प्रागुक्तं पदानामन्वयानुभवसामर्थ्यमर्थस्वरूपाणामन्वयानुभवसामर्थ्यं च । आद्यस्यान्यथा ऽप्युपपद्यमानत्वादन्त्यस्य क्लृप्तत्वाच्चेति भावः ।

† विधानान्तरेति २ पु॰ पा॰ ।

‡ पदार्थानुभवः ।

§ पदानामभिधातृत्वेन पर्याप्तं तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । युगपर्याप्तयोः कृतमित्यमरः ।

‖ अर्थवादादिवाक्येषु प्राशस्त्यादेरशक्यत्वे ऽपि संसर्गस्य प्राथमिकशक्तिग्रहकाले ऽवगतत्वात्संसर्गत्वेन संसर्गस्य शक्यतेति भावः ।

¶ वैशेषिकदर्शनप्रशस्तपादभाष्यटीकायामुदयनाचार्यकृतायां किरणावल्यां साधर्म्यप्रकरणे ।

** शब्दजन्यस्वार्थनिश्चयेनैवान्वयधिय उपपन्नत्वाद् व्यापारान्तरकल्पना ऽनुचितेति भावः ।

†† शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ५ । ‡‡ स्वविषयकज्ञानरूपव्यापार एव ।

यत्वमास्थिपताभिधायाः* । न चेयं साक्षादर्थधियमाधत्ते येन न तत्साधिका स्यात् अपि तु संस्कारोद्बोधनक्रमेण । तथा च नार्थविषयविज्ञानं स्वपदगोचरसंस्कारोद्बोधनक्रमेण पदस्मरणमपि† विदधदभिधाशब्दगोचरः अपि तु शब्दविषयं विज्ञानं तस्य च तद्भावनियमात्‡ । लौकिकपरीक्षकाणां प्रयोगसंप्रतिपत्तेः । प्रणिधानादिष्वपाठाच्छब्दस्य न स्मारकत्वमितिचेन्न । तत्संबन्धात् । अथापि§ स्यात्परिगणिता हि स्मृतिहेतवः‖ । प्रणिधाननिबन्धनाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्माः प्रामाणिकैर्न चैतेषु किंचित्पदं तत्रार्थस्य स्मारकमिति चेत्तत्रार्थसंबन्धेन तदुपपत्तेः । संबन्धो हि स्मृतिहेतुषु पठितः । यतोऽन्तेवासिनो गुरुमृत्विजो याज्यं स्मरन्ति¶ । (स चास्ति शब्दार्थयोरौत्पत्तिको) वाच्यवाचकभाव इति तदनुभवाहितभावनासहितं शब्दविज्ञानमन्वितार्थप्रत्यायनप्रयुक्तं स्वार्थं स्मारयिष्यति । वाच्यवाचकत्वं च प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं तच्च विचार्यमाणं स्मार्यस्मारकत्वमेव । ननु संबन्धान्तरेणाध्यापकाध्यापनीयभावादिनाऽन्तेवासी स्मरति गुरुं न स्मारकत्वेनैव** तथैवेहापि संबन्धान्तरमनुसर्तव्यं न च तदस्ति तत्कथमस्य स्मारकत्वम् । अन्विताभिधाने त्वभिधेयसाहचर्यमेवास्यास्ति संबन्धान्तरमिति युज्यते

* शब्दगताभिधाया अर्थबोधानुकूलसामर्थ्यरूपायाः कुक्षौ प्रविष्टस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तद्विशेषितसामर्थ्यस्याप्यतीन्द्रियत्वमाश्रीयतइत्यर्थः ।

† पदस्मरणमपीति २ पु॰ पा॰ ।

‡ शब्दविषयकज्ञानेन नियमतोऽर्थप्रत्ययस्यैवार्थज्ञानेन पदस्मरणनियमाभावादर्थगतक्वाचित्कपदोपस्थापकव्यापारस्य नाभिधात्वं नियमेनोपस्थापकव्यापारस्यैवाभिधात्वादिति भावः ।

§ शब्दस्य तत्स्मारकत्वमिति चेन्न तत्संबंधादिति २ पु॰ पा॰ । अथापीत्यत्र तथापीति च ।

‖ गौतमसूत्रे अ॰ ३ आ॰ २ सू॰ ४४ ।

¶ स्मारयिष्यन्तीति ३ पु॰ पा॰ ( ) एतदभ्यन्तरस्थश्च पाठः ३ पु॰ नास्ति ।

** स्मार्यस्मारकत्वेनैवेति २ पु॰ पा॰ ।

स्मारकत्वं पदानाम् । अथान्विताभिधानेऽप्यन्वितप्रत्यायनाय* किमस्ति संबन्धान्तरं पदानां दृष्टा हि चक्षुरादयो धूमादयश्चार्थसंनिकर्षलक्षणनियतसाहित्यादिलक्षणेन संबन्धान्तरेण प्रत्याययन्तो यथायथमर्थान् । यद्युच्येत विनाऽपि संबन्धान्तरमौत्पत्तिकार्थप्रत्यायनशक्त्या वृद्धव्यवहारोन्नीतया प्रत्याययन्तीति तदत्रापि समानम् । इहापि तादृशस्यैव स्मृतिजननशक्त्या वृद्धव्यवहारोन्नीतया स्मारकत्वमस्तु पदानामर्थरूपे तच्च स्वज्ञानमेव तस्य चाभिधात्वमुपपादितमधस्तात् । तस्मादभिधातृत्वमपि नान्विताभिधानइति† कल्पनालाघवादाकाङ्क्षादिलक्षणसहकारिप्रत्यासत्तैश्च समभिव्याहृतपदस्मारितैः पदार्थैः प्रत्यासत्त्या गम्यमानो वाक्यार्थो लाक्षणिकः शाब्दश्चेति‡ रमणीयम् । तस्मात्सुष्ठूक्तं§ पदानि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति ॥

तत्त्वबिन्दुपरामर्षपुष्टानां बुद्धिवीरुधः ।
वाक्यार्थधीसुमनसः पुरुषार्थफलप्रदाः ॥
वाक्यार्थमितये पुंसां भ्रमसंतमसच्छिदा ।
इन्दुनेवामुना मार्गो दर्शितस्तत्त्वबिन्दुना ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितस्तत्त्वबिन्दुः समाप्तः ॥

* अन्वितानुभवनिष्पत्तये । सामान्यतोऽन्वितस्योपस्थितत्वेनानुभवविषयताया असम्भवाद्विशेषस्य च सामान्यादभिन्नत्वेन सम्बन्धान्तरानुपपत्तेरिति भावः ।

† अन्विताभिधानवादे प्रदर्शितदिशा पदानामन्विताभिधातृत्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।

‡ संसर्गो लक्षणागम्यः स्वज्ञानादिपरंपरया पदजनितत्वेन शाब्दश्चेत्यर्थः ।

§ शाबरभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ २५ ।